ધર્મસંસ્થાપન

[અનશનસપ્તાહ પછીના ગાંધીજીના લેખો]

"પ્રેમ અને ત્યાગ"

અનુવાદક :

ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

"સંગ્રામ મારી અને અસ્પૃશ્યતાની વચ્ચે છે. અસ્પૃશ્યતાનો સંહાર થાય કે મારો થાય—બેમાંથી એક અનિવાર્ય છે."

અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સંઘ
મુંબઈ

પ્રકાશક: જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા
ઑ. સેક્રેટરી, મુંબઈ પ્રાંતિક બોર્ડ
અખિલ ભારત અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સંઘ,
ધી રેકલુઝ, મર્ઝબાન રોડ, કોટ, મુંબઈ

: ઈ. સ. ૧૯૩૨ :

પ્રત ૧૦,૦૦૦

કિંમત: [illegible] રૂ.૧૫/-

મુદ્રક: એમ. એન. કુળકર્ણી, કર્ણાટક પ્રેસ,
૩૧૮ એ, ઠાકુરદ્વાર, મુંબઈ

નિવેદન

પૂજ્ય મહાત્માજીના અપવાસ પછી અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કાર્યને બહુ મોટું ઉત્તેજન મળ્યું. એ અપવાસનો આશય બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના ચુકાદાને ફેરવવાનો હતો, એટલું જ નહિ પણ હરિજનોની ઉન્નતિના આખા ક્ષેત્રનો સમાવેશ કરવાનો હતો. થોડાક વખત પર આપણે વાંચ્યું હતું કે સિંધુ નદીના મૂળ આગળ પર્વતોમાં એક તળાવ એટલું ભરાયેલું હતું કે તેની એક તરફની પર્વતની દીવાલ તૂટવાની અણી ઉપર હતી. દરરોજ આખું હિંદુસ્તાન ફિકરથી જોયાં કરતું હતું કે પેલી દીવાલ ઊભી રહી શકશે કે નહિ, કારણકે તેમ ન થાય તો સેંકડો ગામડાંઓ તારાજ થઈ જાય. આખરે દીવાલ તૂટી અને પાણીનો ધોધ બહાર ધસ્યો. તે જ પ્રમાણે મહાત્માજીના પ્રયાસથી હરિજનો માટે દેશલાગણીનો જુસ્સો ધોધની માફક દેશ ઉપર ફરી વળેલો છે. આ ધોધને એવી રીતે વાળવો જોઈએ જેથી આખી ભૂમિ એનાં પૂરથી ફળદ્રુપ થાય.

હરિજન ભાઈઓ અને બહેનો માટે દેશમાં જુદીજુદી જાતનું પ્રચારકાર્ય થઈ રહ્યું છે તે વખતે મહાત્માજીનાં વચનો ને લખાણો તે સર્વ કાર્યને ધારેલી દિશામાં ચોક્કસ રીતે લઈ જશે એ નિઃસંદેહ છે. એમણે

તે આખા કાર્યની સરદારી લીધી છે અને તે સરદારી નીચે આ મહાન હિલચાલ ફતેહમંદ થશે. તે સરદારી વગર કામ લેવામાં આવે તો શક્તિ વેડફાય અને અંતિમ ધ્યેય સધાય નહિ. માટે જ એ અવાજ અને એ કલમની સતત જરૂર છે. આ વચનો ને લખાણો મૂળ અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતારી આ પુસ્તકમાં એકઠાં મૂકવામાં આવેલાં છે કે જેથી તે ઝરામાંથી પાણી પી હિંદુ બહેનો અને ભાઈઓને પોતાનાં હરિજન ભાઈ-બહેનો તરફ ન્યાયથી વર્તવાની પ્રેરણા થાય.

આ લખાણો છેલ્લા દોઢ માસનાં છે. અને હજુ જેમ બીજાં બહાર પડતાં જશે તેમ પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરવામાં આવશે.

૧૩મી ડિસેંબર, ૧૯૩૨
મુંબઈ

જયસુખલાલ કૃ. મહેતા

અનુક્રમણિકા

— મારો જીવન-ધ્રુવ —
"પ્રેમ અને ત્યાગ"

હિંદુ સમાજની કસોટી

અપવાસ છોડ્યા પછી અસ્પૃશ્યતાના સવાલની ચર્ચા ચલાવવાનો મારો પૂરેપૂરો ઇરાદો હતો, પણ એ મારા હાથની વાત નહોતી એટલે મારાથી એ બની શક્યું નથી. હવે સરકારે મને આ કામના સંબંધમાં જાહેર પ્રચાર-કાર્ય ચલાવવાની રજા આપી છે. એટલે જે સંખ્યાબંધ ભાઈબહેનો યરવડાના કરારની ટીકા કરવા, કે મારી પાસેથી માર્ગદર્શન માગવા, અથવા અસ્પૃશ્યતા સામેની લડતમાં ઊભા થતા વિવિધ પ્રશ્નો વિષેના મારા વિચારો જાણવા મને કાગળો લખી રહ્યાં છે તેમને મારાથી જવાબ આપી શકાશે. આ પ્રાસ્તાવિક લેખમાં હું માત્ર મુખ્ય સવાલો જ ચર્ચવા ઇચ્છું છું; જે સવાલોના તાત્કાળિક ઉકેલની જરૂર નથી તે હાલ તુરત મુલતવી રાખીશ.

અંતર્યામીની પ્રેરણા

પહેલો સવાલ આ છે: હું ફરી અપવાસ આદરું એવો સંભવ છે ખરો. કેટલાક પત્રલેખકો કહે છે કે મારા અપવાસમાં બળાત્કારની ગંધ રહેલી છે, એટલે તે બિલકુલ કરવો નહોતો જોઈતો, અને તેથી તે ફરીવાર તો ન જ કરી શકાય. બીજા કેટલાકે એવી દલીલ કરી છે કે મારા જેવા અપવાસને હિંદુધર્મમાં કે બીજા કોઈ ધર્મમાં જરાયે સ્થાન નથી. આ સવાલની

ધાર્મિક બાજુ ચર્ચવાની મારી ઇચ્છા નથી. એટલું જ કહેવું બસ છે કે છેલ્લો અપવાસ મેં અંતર્યામીની પ્રેરણાથી આદરેલો, અને ફરી કદી આદરીશ તો એની પ્રેરણા થશે ત્યારે જ આદરીશ. પણ જ્યારે પહેલવહેલી એની પ્રતિજ્ઞા કરેલી ત્યારે એનો ઉદ્દેશ અસ્પૃશ્યતાને જડમૂળથી ઉખેડવાનો હતો એમાં શંકા નથી. એણે આવું સ્વરૂપ લીધું એ કંઈ મારી પસંદગી ન હતી. પ્રધાનમંડળના નિર્ણયે મારા જીવનમાં અણીની ઘડી એકાએક ઉતાવળે આણી, પણ હું જાણતો હતો કે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળનો નિર્ણય પાછો ખેંચાવો એ આ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ નહોતી, પણ પૂર્ણાહુતિ લાવનારી પ્રથમ ક્રિયા હતી. આવી પ્રચંડ શક્તિની પાછળ એના ચાલકોને પણ અજ્ઞાત એવો અતિગૂઢ મર્મ ન રહેલો હોય તો કેવળ એક રાજદ્વારી નિર્ણયને બદલાવવા માટે એવી શક્તિને આંદોલન આપી શકાય નહિ. જે લોકોને એની સાથે સંબંધ હતો તેમણે સ્વયંસ્ફૂર્તિથી એ મર્મને ઓળખ્યો અને જવાબ આપ્યો.

અપવાસનો ઉદ્દેશ

અત્યારે જીવતાં માણસોની સ્મૃતિ પહોંચે છે એટલા સમયની વાત કરીએ તો કદાચ કોઈએ ન કર્યા હોય એટલા પ્રવાસો હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી મેં કર્યા છે, એટલાં ગામડાંમાં મેં પ્રવેશ કર્યો છે, અને એટલાં કરોડો માણસોના સમાગમમાં હું આવ્યો છું. એ બધાંએ મારું જીવન નિહાળ્યું છે. એમણે જોયું છે કે મેં 'સ્પૃશ્ય' અને 'અસ્પૃશ્ય' વચ્ચે કે જાતિજાતિ વચ્ચે કશો અંતરાય માન્યો નથી. તેમણે મને ઘણીવાર તેમની પોતાની ભાષામાં બોલતો, અસ્પૃશ્યતાની સખત ઝાટકણી કાઢતો, અને એને શાપ તરીકે તથા હિંદુધર્મના કલંક તરીકે વર્ણવતો સાંભળ્યો છે. કેટલાક વિરલ અપવાદો સિવાય હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગોમાં આવી સામુદાયિક સભાઓમાં કે ખાનગી સભાઓમાં અસ્પૃશ્યતા વિરુદ્ધ રજૂ કરેલા મારા વિચારોનો કશો વિરોધ કરવામાં આવ્યો નથી. મોટી માનવ-મેદનીઓએ અસ્પૃશ્યતાને વખોડનારા અને પોતાને ત્યાંની અસ્પૃશ્યતા દૂર

કરવાની પ્રતિજ્ઞાના ઠરાવો પસાર કર્યા છે, અને તેમણે અસંખ્ય પ્રસંગોએ ઈશ્વરને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો સાક્ષી રાખ્યો છે, અને ઈશ્વર પોતાને એ પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવાનું બળ આપે એ માટે તેના આશીર્વાદ માગ્યા છે.

મારો અપવાસ આ કરોડોની સામે હતો, અને એમના સ્વયંભૂ પ્રેમે પાંચ દિવસમાં પરિવર્તન કરી બતાવ્યું અને યરવડાનો કરાર હસ્તીમાં આણ્યો. અને જો તેઓ એ કરારનું પૂરેપૂરું પાલન નહિ કરે તો નવો અપવાસ તેમની સામે આદરવામાં આવશે. હવે સરકાર આમાંથી લગભગ નીકળી ગઈ છે. તેણે તો એ કરારના પોતાને લગતા ભાગનો તાબડતોબ અમલ કર્યો છે. યરવડા કરારના ઠરાવોના મોટા ભાગનો અમલ તો આ કરોડોએ, આ સવર્ણ કહેવાતા ને મેં ઉપર વર્ણવેલી સભાઓમાં ટોળાંબંધ આવનારા હિંદુઓએ કરવાનો છે. તેમણે દલિત ભાઈબહેનોને પોતાનાં જ ભાંડુની જેમ અપનાવવાનાં છે, તેમને પોતાનાં મંદિરોમાં, ઘરોમાં, નિશાળોમાં આવકાર આપવાનો છે. ગામડાંના અંત્યજોમાં એવી લાગણી ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ કે તેઓ હવે બીજા ગ્રામવાસીઓ કરતાં જરાયે ઊતરતા નથી, જે ભગવાનને બીજા ભજે છે તે જ ભગવાનને તેઓ ભજી શકે છે, અને બીજા ભોગવે છે તે બધા જ હક્કો અને સગવડો ભોગવવાનો તેમને પણ અધિકાર છે. પણ જો સવર્ણ હિંદુઓ કરારના પ્રાણરૂપ એવી આ શરતોનું પાલન ન કરે તો મારાથી ઈશ્વર અને મનુષ્યને મોં દેખાડવા જીવતા રહી શકાય ખરું? મેં તો ડૉ. આંબેડકર, રાવબહાદુર રાજા અને બીજા દલિત વર્ગના મિત્રોને પણ કહેવાની હિંમત કરી છે કે કરારની શરતોનું સવર્ણ હિંદુઓને હાથે પાલન થાય એને માટે તમે મારી જિંદગીને ખોળાધરી માનજો.

હવે જો અપવાસ કરવો પડશે તો તે આ સુધારાના વિરોધીઓને દબાવવા માટે નહિ હોય, પણ મારા સાથી બનેલાઓને અથવા અસ્પૃશ્યતાનિવારણની પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓને ડંખ લગાડીને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવા માટે હશે. તેઓ જો પોતાની પ્રતિજ્ઞાઓને બેવફા નીવડે, અથવા જો એ પ્રતિજ્ઞાઓનું પાલન

કરવાનો તેમનો કદી ઇરાદો જ ન હોય, અને તેમનો હિંદુધર્મ એ કેવળ હાંસીખેલ હોય તો મને જીવવામાં કશો જ રસ ન રહે. એટલે મારા અપવાસની સુધારાના વિરોધીઓની ઉપર કશી અસર થવી ન જોઈએ; અથવા તો જે સાથીઓ તથા કરોડો માણસોએ મારા મનમાં એવી માન્યતા ઉપજાવી હતી કે તેઓ અસ્પૃશ્યતા સામેની લડતમાં મારી અને મહાસભાની સાથે છે, છતાં જેઓ પાછળથી અસ્પૃશ્યતા એ ઈશ્વર અને માનવજાતિ સામેનો ગુનો નથી એવા નિર્ણય પર આવ્યા હોય, તેમના પર પણ મારા અપવાસની કશી અસર ન થવી જોઈએ.

મારો અભિપ્રાય એ છે કે પોતાની તેમજ બીજાઓની શુદ્ધિ માટે અપવાસ કરવો એ જુગજૂની પ્રથા છે, અને જ્યાંસુધી માણસ ઈશ્વર વિષે આસ્થા ધરાવે છે ત્યાંસુધી એ પ્રથા ચાલુ રહેશે. એ આર્ત હૃદયની પરમાત્મા પ્રત્યેની પ્રાર્થના છે. પણ મારી દલીલમાં ડહાપણ હો કે બેવકૂફી, જ્યાંસુધી હું મારા વલણમાં બેવકૂફી કે ભૂલ જોતો નથી ત્યાંસુધી મને એમાંથી ચળાવી શકાય એમ નથી. જો અંતરાત્માની આજ્ઞા થશે તો જ, અને યરવડાના કરારની શરતોનું પાલન કરવાની સવર્ણ હિંદુઓની અક્ષમ્ય બેદરકારીને લીધે એ કરાર ભાંગી પડતો જણાશે તો જ મારે ફરી અપવાસ આદરવો પડશે. એવી બેદરકારી એ હિંદુધર્મનો દ્રોહ છે. એનો સાક્ષી થવા જીવતા રહેવાની હું પરવા ન કરું.

બીજો એક અપવાસ થોડા વખતમાં, કેરળ દેશમાં ગુરુવાયુરનું મંદિર ખોલાવવાના સંબંધમાં કરવો પડે એવો સંભવ છે. મારી તાકીદની વિનંતિથી શ્રી. કેલપ્પને એમનો અપવાસ ત્રણ મહિનાને માટે મોકૂફ રાખ્યો છે. એ અપવાસથી તેઓ લગભગ મૃત્યુને દ્વારે પહોંચી ગયા હતા. હવે જો એ મંદિરમાં જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે કે તે પહેલાં હરિજનોને 'સ્પૃશ્ય' હિંદુઓના જેટલી જ છૂટથી પ્રવેશ ન મળે અને શ્રી. કેલપ્પનને ફરી અપવાસ કરવો પડે તો એમની સાથે અપવાસ કરવાને હું વચનથી બંધાયેલો છું. આ

સંભવિત અપવાસોની ચર્ચા મારે આટલા લંબાણથી કરવી પડી છે કેમકે મને બે ત્રણ જગાએથી ગરમાગરમ કાગળો મળ્યા છે. જે સંભવિત ઘટના આપણને ન ગમતી હોય તેને વિષે ગભરાટમાં પડી જવાનું પરિણામ એ આવે છે કે ઘણીવાર એ ઘટના ખરેખર બને છે. એને ટાળવાનો ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે એની સાથે સંબંધ રાખનાર સૌએ પોતાની બધી શક્તિ એ કામમાં રેડવી, જેથી એ ઘટના અસંભવિત થઈ જાય.

સ્વતંત્ર સુધારો

કેટલાક પત્રલેખકો પૂછે છે કે વર્ણાંતરભોજન અને વર્ણાંતરવિવાહ એ અસ્પૃશ્યતાનિવારણની હિલચાલનાં અંગ છે ખરાં? મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે નથી. એ જેટલાં હરિજનો તેટલાં જ સવર્ણોને પણ લાગુ પડે છે. તેથી અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ કરનાર સ્ત્રી કે પુરુષ વર્ણાંતરભોજન અને વર્ણાંતરવિવાહના સુધારાના કામમાં પડવાને બંધાયેલાં નથી. મારો પોતાનો અભિપ્રાય એ છે કે આ સુધારો આપણી અપેક્ષા કરતાં વહેલો થઈ રહ્યો છે. વર્ણાંતર રોટીબેટીવહેવારનો પ્રતિબંધ એ હિંદુધર્મનું અંગ નથી. એ એક સામાજિક રૂઢિ છે. જ્યારે હિંદુધર્મની પડતી દશા હશે ત્યારે કદાચ તે ઘૂસી ગઈ હશે, અને હિંદુ સમાજ છિન્નભિન્ન થઈ જવાના ભય સામે કામચલાઉ રક્ષણ આપવાનો એનો ઉદ્દેશ હશે. આજે આ બે નિષેધો હિંદુ સમાજને નિર્બળ બનાવી રહ્યા છે, અને એના પર ભાર મુકાવાને લીધે જનસમૂહનું માનસ જીવનના વિકાસને માટે અતિઆવશ્યક એવાં મૂળતત્ત્વો પર ચોંટવાને બદલે આડું દોરવાઈ ગયું છે. એટલે જ્યાંજ્યાં ‘સ્પૃશ્ય’ અને ‘અસ્પૃશ્ય’, હિંદુ અને અન્યધર્મીઓનાં સંયુક્ત ભોજનોમાં લોકો સ્વેચ્છાએ ભાગ લે છે ત્યાંત્યાં હું એને સુચિહ્ન ગણીને આવકાર આપું છું. પણ આ સુધારો સ્વતંત્ર રીતે ગમે તેટલો ઇષ્ટ હોય છતાં અસ્પૃશ્યતા-નિવારણની જે રાષ્ટ્રવ્યાપી સુધારણા લાંબા વખતથી કરવી રહી ગઈ છે તેમાં આ સુધારાને ભેળવવાનો હું સ્વપ્ને પણ વિચાર ન કરું. અસ્પૃશ્યતાને

જે રૂપમાં આપણે બધા જાણીએ છીએ તે હિંદુધર્મનાં મર્મસ્થળોને કોરી ખાનાર કીડો છે. ભોજન અને વિવાહના પ્રતિબંધો હિંદુ સમાજના વિકાસને કુંઠિત કરે છે. આ ભેદ ધરમૂળનો છે એમ હું માનું છું. આવી વાવાઝોડા જેવી હિલચાલમાં મુખ્ય પ્રશ્ન પર વધારેપડતો બોજો લાદીને એને જોખમમાં નાંખવામાં ડહાપણ નથી. વળી જનસમૂહને અત્યારસુધી અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનું જે સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે તેનાથી જુદું જ સ્વરૂપ હવે એકાએક બતાવવામાં આવે તો એ જનસમૂહનો વિશ્વાસઘાત કર્યો પણ ગણાય. એટલે એક બાજુએ, જયાં લોકો પોતે જ વર્ણાંતરભોજનને માટે તૈયાર હોય ત્યાં એ ભલે ચાલે, પણ એને રાષ્ટ્રવ્યાપી હિલચાલનું અંગ ન બનાવવું જોઈએ.

સનાતની એટલે ?

પોતાને સનાતની કહેવડાવનાર કેટલાક સજ્જનો તરફથી મને કાગળો મળ્યા છે. કેટલાકે તેમાં પોતાનો રોષ ઠાલવ્યો છે. એમને મન અસ્પૃશ્યતા એ હિંદુધર્મનું આવશ્યક અંગ છે. એમાંના કેટલાક મને ધર્મભ્રષ્ટ થયેલો માને છે. બીજા કેટલાક માને છે કે અસ્પૃશ્યતા વિરુદ્ધના ને એવા બીજા વિચારો મેં ખ્રિસ્તીધર્મ અને ઇસ્લામમાંથી લીધેલા છે. બીજા કેટલાક વળી અસ્પૃશ્યતાના સમર્થનમાં શાસ્ત્રોનાં વચનો ટાંકે છે. એમને મેં આ લેખ દ્વારા જવાબ આપવાનું વચન આપ્યું છે. તેથી હું આ પત્રલેખકોને કહેવા ઇચ્છું છું કે હું પોતે સનાતની હોવાનો દાવો કરું છું. 'સનાતની'ની તેમની વ્યાખ્યા મારી વ્યાખ્યાથી જુદી છે. મારે મન સનાતનધર્મ એ ઐતિહાસિક સમય પહેલાંની પણ પેઢીઓ પાસેથી વારસામાં ઊતરી આવેલો અને વેદ તથા ત્યારપછીનાં લખાણો પર રચાયેલો પ્રાણવાન ધર્મ છે. મારે મન વેદ એ ઈશ્વર અને હિંદુધર્મ જેટલા જ અવ્યાખ્યેય છે. છાપેલા ચાર ગ્રંથો એટલે વેદ એમ કહેવું એ અર્ધસત્ય છે. આ ગ્રંથો તો અજ્ઞાત દ્રષ્ટાઓનાં પ્રવચનોનાં અવશેષમાત્ર છે. પાછળના માણસોએ આ મૂળ મૂડીમાં પોતાના જ્ઞાન અનુસાર ઉમેરા કર્યા છે.

પછી એક 'વિશાળબુદ્ધિ' પુરુષ—ગીતાનો પ્રણેતા ઉત્પન્ન થયો. તેણે હિંદુ સમાજને ઊંડા તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલું અને છતાં મુગ્ધ જિજ્ઞાસુને સહેજે સમજાય એવું હિંદુધર્મનું દોહન આપી દીધું. એનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનાર દરેક હિંદુને માટે એ એકમાત્ર સુલભ ગ્રંથ છે; અને બીજાં બધાં ધર્મશાસ્ત્રો બળીને ભસ્મ થઈ જાય તોપણ આ અમર ગ્રંથના સાતસો શ્લોકો હિંદુધર્મ શું છે ને એને જીવનમાં શી રીતે ઉતારાય એ બતાવવાને માટે પૂરતા છે. અને હું સનાતની હોવાનો દાવો કરું છું કેમકે હું ચાળીસ વરસથી એ ગ્રંથના ઉપદેશોને અક્ષરશઃ જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરતો આવ્યો છું. ગીતાના મુખ્ય સિદ્ધાંતથી વિપરીત જે કંઈ હોય તેનો હું હિંદુધર્મનું વિરોધી ગણીને અસ્વીકાર કરું છું. ગીતામાં કોઈ પણ ધર્મનો કે ધર્મગુરુનો દ્વેષ નથી. મને કહેતાં અતિશય આનંદ થાય છે કે જેટલો પૂજ્યભાવ મેં ગીતા વિષે રાખ્યો છે તેટલા જ પૂજ્યભાવથી મેં બાઈબલ, કુરાન, ઝંદ અવસ્તા અને જગતના બીજા ધર્મગ્રંથો વાંચ્યા છે. એ વાચને ગીતા વિષેની મારી શ્રદ્ધાને દૃઢ બનાવી છે. એનાથી મારી દૃષ્ટિ અને તેથી મારો હિંદુધર્મ વિશાળ થયાં છે. જરથુસ્ત્ર, ઇશુ અને મહમદનાં જીવનચરિત્ર જેવાં હું સમજ્યો છું તેવાંએ ગીતાનાં ઘણાં વચનો પર અજવાળું પાડ્યું છે. તેથી આ સનાતની મિત્રોએ મને જે મહેણું માર્યું છે તે મને તો આશ્વાસનનું કારણ થઈ પડ્યું છે. હું મને હિંદુ કહેવડાવવામાં ગૌરવ માનું છું, કેમકે મારે મન એ શબ્દ પૃથ્વીના ચારે દિશાના પેગંબરોના ઉપદેશો પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખે એટલું જ નહિ પણ તેને આત્મસાત્ કરી દે એવો વિશાળ છે. આ જીવનસંહિતામાં ક્યાંયે અસ્પૃશ્યતાને સ્થાન હોય એવું હું જોતો નથી. એથી ઊલટું એ લોહચુંબકના જેવી ચિત્તાકર્ષક વાણીમાં મારી બુદ્ધિને સ્પર્શ કરીને અને એથીયે વધુ સોંસરો સ્પર્શ મારા હૃદયને કરીને મારા મનમાં એ આસ્થા ઉપજાવે છે કે ભૂતમાત્ર એકરૂપ છે અને બધાં ઈશ્વરમાંથી ઊપજેલાં છે ને એમાં જ વિલીન થઈ જવાનાં છે. ભગવતી

ગીતામાતાએ ઉપદેશેલા સનાતનધર્મ અનુસાર જીવનનું સાફલ્ય બાહ્ય આચાર અને કર્મકાંડમાં નથી, પણ સંપૂર્ણ ચિત્તશુદ્ધિમાં અને શરીર, મન અને આત્માસહિત સમગ્ર વ્યક્તિત્વને પરબ્રહ્મની સાથે એકાકાર કરી દેવામાં છે. ગીતાના આ સંદેશને મારા જીવનમાં ઓતપ્રોત કરી દઈને હું કરોડોના જનસમૂહો પાસે ગયો છું. અને તેમણે કશા રાજદ્વારી ડહાપણ અથવા વાણીની છટાને કારણે નહિ પણ મને હૃદયથી પોતીકો, પોતાના ધર્મનો માનીને મારું કહ્યું સાંભળ્યું છે એવી મારી ખાતરી છે. અને સમય જતાં મારી એ શ્રદ્ધા વધુ ને વધુ દૃઢ થતી ગઈ છે કે હું સનાતનધર્મી હોવાનો દાવો કરું એ ખોટું નથી, અને ઈશ્વરની ઇચ્છા હશે તો તે મને એ દાવા પર મારા મૃત્યુનો વજ્રલેપ કરવા દેશે.

તા. ૪-૧૧-૧૯૩૨.

સંબંધમાં ભંગી છે, અને આધુનિક વૈદકનો દરેક વિદ્યાર્થી ચમાર છે કેમકે તેને માણસનાં શબ ચીરવાં પડે છે ને તેની ચામડી ઉતારવી પડે છે. પણ એમના ધંધાઓને આપણે પવિત્ર ગણીએ છીએ. હું કહેવા ઇચ્છું છું કે સામાન્ય ભંગી અને ચમારના ધંધા માતા અને ડાકટરોના ધંધા કરતાં જરાયે ઓછા પવિત્ર કે ઓછા ઉપયોગી નથી. સવર્ણ હિંદુઓ જો પોતાને હરિજન પર ઉપકાર કરનાર આશ્રયદાતા માનશે તો આપણે ભીંત ભૂલવાના છીએ. અત્યારે સવર્ણ હિંદુઓ હરિજનો માટે જે કંઈ કરશે તે એમણે હરિજનો પ્રત્યે પેઢીઓ થયાં કરેલા અન્યાયોનું મોડેમોડે પણ પ્રાયશ્ચિત જ કર્યું ગણાશે. આજે હરિજનો જેવા છે તેવા તેમને અપનાવવા જ જોઈએ. અને એવી સ્થિતિમાં એમને અપનાવવા પડે છે એ આપણા ભૂતકાળના અપરાધની સજા છે ને એ સજાને આપણે લાયક છીએ. પણ એમાં આટલો સંતોષ અવશ્ય રહેલો છે કે આપણે ખુલ્લાં દિલથી તેમને આવકાર આપીશું એટલાથી જ એમનામાં સ્વચ્છ થવાની ઇચ્છા જાગશે, અને સવર્ણ હિંદુઓ પોતાનાં જ સુખસગવડને ખાતર હરિજનોને સ્વચ્છ રહેવાની ગોઠવણો કરી આપશે.

ઘોર અન્યાય

હરિજનોને માથે આપણે કેવાકેવા અન્યાયો ખડકયા છે એનું આપણને સ્મરણ રહે એ સારું છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ તેવો રક્તપીતિયા છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ તેવો ગુલામ કરતાં નપાવટ છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તેમને આપણે જેને 'દેવમંદિરો'ને ખોટે નામે ઓળખીએ છીએ તે સ્થળોમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રતિબંધ છે. તેમને સવર્ણ હિંદુઓના જેટલી જ છૂટથી જાહેર રસ્તા, જાહેર નિશાળો, જાહેર ઇસ્પિતાલો, જાહેર કૂવા, જાહેર નળ, જાહેર બાગબગીચા અને એવી જગાઓનો ઉપયોગ કરવાની મનાઈ છે. કેટલીક જગાએ તો તેઓ અમુક અંતરથી પાસે આવે એ સામાજિક અપરાધ ગણાય છે. અને કોઈકોઈ છૂટીછવાઈ જગાઓએ તેમના દર્શનમાત્રથી જ માણસો અભડાય

છે. તેમને રહેઠાણ માટે ઉકરડા અને ગામડાંના બહારના ભાગમાં જગા આપવામાં આવે છે, અને ત્યાં તેમને લગભગ કશી જ સામાજિક સગવડો મળતી નથી. સવર્ણ હિંદુ વકીલો અને ડાક્ટરો સમાજના બીજા માણસોની સેવા કરે તેવી તેમની ન કરે. બ્રાહ્મણો તેમને ત્યાં ધાર્મિક વિધિઓ ન કરાવે. તેઓ જેમતેમ કરીને ઉદરનિર્વાહ ચલાવી શકે છે અથવા હજુ હિંદુધર્મમાં રહે છે એ જ આશ્ચર્યની વાત છે. તેઓ એટલા કચરાઈ ગયેલા છે કે સવર્ણો સામે બળવો કરવાની પણ તાકાત તેમનામાં રહી નથી. કોંગ્રેસીઓની નજર આગળ ગરવડાના કરારની કલમોના ગર્ભિત અર્થનો ભાગ્યેજ વિચાર થતો હોય એટલા માટે આ દુઃખદ અને શરમભરેલી હકીકતો મેં યાદ કરાવી છે. સતત અવિશ્રાંત પ્રયત્નથી જ આ દલિત લોકોનો પતિત દશામાંથી ઉદ્ધાર થઈ શકશે, હિંદુધર્મ શુદ્ધ થઈ શકશે અને સમગ્ર હિંદુ સમાજનો અને તેની સાથે આખા હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર થઈ શકશે.

મુક્તિનો સંદેશો 31,760

પ્રથમ હાજત શી છે અને તે શી રીતે સંતોષાય એમ તેઓ ઇચ્છે છે. સંયુક્ત ભોજનો દેખાવને માટે સારાં છે, પણ એમાં અતિશયતા થવાનો સંભવ છે. એમાં મુરબ્બીપણાની ગંધ રહેલી છે. હું પોતે એમાં ન જાઉં. વધારે માનભરી રીત તો એ છે કે કશી ધાંધલ કર્યા વિના અમને સામાન્ય સામાજિક મેળાવડાઓમાં નોતરવા. મંદિરપ્રવેશ જોકે સારો અને જરૂરનો છે છતાં તે થોભી શકે છે. તાત્કાળિક જરૂરિયાત આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાની અને રોજના વ્યવહારમાં સભ્ય વર્તન રાખવાની છે." એમણે પોતાના કડવા અનુભવોમાંથી જે દુઃખદાયક વિગતો વર્ણવી તે મારે અહીં આપવાની જરૂર નથી. એમનાં વચનો મને સચોટ લાગ્યાં, અને વાચકોને પણ લાગશે એવી મને આશા છે.

સુધારક શું કરે ?

સુધારકો શું કરે એ વિષે મારી પાસે ઘણી સૂચનાઓ આવી છે. એક સૂચના તો સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી અનેકવાર કરતા તે છે કે દરેક હિંદુએ પોતાના ઘરમાં એક હરિજનને રાખવો જોઈએ ને તે કુટુંબીજનના જેવો થઈને રહે. બીજી સૂચના કરનાર મિત્ર હિંદુ નથી પણ હિંદુસ્તાનના કલ્યાણમાં ઊંડો રસ ધરાવે છે. તેઓ કહે છે કે દરેક શ્રીમંત હિંદુએ એક હરિજન યુવક કે યુવતીને, બની શકે તો પોતાની દેખરેખ તળે, ઉચ્ચ કેળવણી આપવી જોઇએ, જેથી તેઓ કેળવણી પૂરી કર્યા પછી પોતાનાં હરિજન ભાઈબહેનોના ઉદ્ધાર માટે કામ કરે. આ બંને સૂચનાઓ વિચારવાલાયક અને અમલમાં મૂકવાલાયક છે. જેમની પાસે કરવાજેવી ઉપયોગી સૂચનાઓ હોય તેમને પોતાની સૂચનાઓ નવા સ્થપાયેલા સંઘ પર મોકલી આપવાને સૂચવું છું. પત્રલેખકોએ મારી મર્યાદાઓ સમજવી જોઇએ. જેલમાં રહ્યોરહ્યો હું સંઘને અને પ્રજાને માત્ર સલાહ જ આપી શકું. યોજનાઓના વ્યાવહારિક અમલમાં મારાથી કશો ભાગ લઈ ન શકાય. તેમણે એ પણ સમજવું જોઇએ કે મારા અભિપ્રાયો અધૂરી હકીકત પરથી અને ઘણીવાર પરોક્ષ રીતે મળેલી ખબરો

પરથી બંધાયેલા હોવાના. નવી હકીકતો જાણમાં આવતાં તેમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ રહે છે અને તેથી તે સ્વીકારતાં સાવચેતી રાખવી ઘટે છે.

ઋણમુક્તિ

આ જોકે હવે ભૂતકાળની વાત છે, છતાં જે વાંધો એક પત્રલેખકે ઉઠાવ્યો છે અને જેનો ધીમો પડઘો છાપાંમાં પણ પડ્યો છે તેને વિષે બે શબ્દ લખવા ઇચ્છું છું. કરારના રાજકીય ભાગને વિષે તેઓ પૂછે છે: 'એમાં તમે શો લાભ મેળવ્યો? હરિજનોને વડા પ્રધાને આપેલું તેના કરતાં આમાં ઘણું વધારે મળ્યું છે.' એ જ ખરેખરો લાભ છે. સરકારી નિર્ણયની સામે મારો વિરોધ એ હતો કે એણે રોટીને બદલે પહાણો આપ્યો હતો. આ કરારે રોટીના ટુકડા આપ્યા છે. હિંદુઓના ભાગની બધી બેઠકો હરિજનોને મળી હોત તો ડૉ. મુંજેની સાથે હું પોતે પણ રાજી થાત. એ સવર્ણ હિંદુઓને અને હિંદુધર્મને મોટામાં મોટો લાભ ગણાત. મારે જોઈતું હતું ને જે મારે હજુ જોઈએ છે તે તો એ કે હરિજનો સવર્ણોમાં અને સવર્ણો હરિજનોમાં એકાકાર થઈ જાય. મારો એ નિશ્ચિત અભિપ્રાય છે—અને કોઈ પણ નવી હકીકત બહાર આવે તેથી એમાં કશો ફરક પડવાનો સંભવ નથી—કે જાલિમો દલિતોને જેટલું વધારે આપે છે તેટલો તેમને વધારે લાભ થાય છે. તેઓ લાંબા વખતથી ચડેલા ઋણમાંથી એટલે અંશે મુક્તિ મેળવે છે. સવર્ણ હિંદુઓ જો આવી નમ્ર, પશ્ચાત્તાપની, ધાર્મિક અને સાચી ભાવનાથી આ સવાલ હાથમાં નહિ લે તો અનશનસપ્તાહમાં હિંદુ સમાજમાં વ્યાપી હતી તેવી ભાવનાથી કરારના બાકીના ભાગનું પાલન કદી થવાનું નથી.

રાજાઓને ધન્યવાદ

જે રાજાઓએ પોતાનાં રાજ્યનાં મંદિરો હરિજનોને માટે ખુલ્લાં મૂક્યાં છે અને બીજી રીતે અસ્પૃશ્યતાને પોતાનાં રાજ્યમાંથી દેશવટો દીધેલો જાહેર કર્યો છે તેમને હું ધન્યવાદ આપવા ઇચ્છું છું. હું કહું કે આમ કરીને તેમણે પોતાની વતી તેમજ પ્રજાની વતી કંઈક પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું

છે. મને આશા છે કે આ રાજ્યોમાં રહેતા હિંદુઓ આ જાહેરનામાંની કલમોનો અમલ કરશે અને હરિજનોને એવી રીતે અપનાવશે જેથી હરિજનોને લાગે કે તેઓ કદી હિંદુ સમાજમાંથી તિરસ્કૃત અને બહિષ્કૃત હતા જ નહિ.

સર્વ ધર્મની એકતા

આપણે આ કરુણકાંડની બહુ જ નજીક હોવાથી જોઈ શકતા નથી કે અસ્પૃશ્યતાનો આ ઝેરી કીડો એની આંકેલી મર્યાદા વટાવીને કેટલોયે આગળ ગયો છે અને આખા રાષ્ટ્રનાં મૂળિયાંને ચૂસી રહ્યો છે. અસ્પૃશ્યતાની ભાવના વાતાવરણમાં વ્યાપી ગયેલી છે. તેથી જો આ ઊધઈનો મૂળમાંથી નાશ કરવામાં આવશે તો મારી ખાતરી છે કે આપણે બહુ જ થોડા વખતમાં જાતિ જાતિના અને ધર્મ ધર્મના ભેદભાવ ભૂલી જઈશું, અને માનવા લાગીશું કે જેમ બધા હિંદુઓ એક અને અખંડ છે તેમ તમામ હિંદુઓ, મુસલમાનો, શીખો, પારસીઓ, યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ એક જ વૃક્ષની શાખાઓ છે. સંપ્રદાયો ઘણા છે, પણ ધર્મ તો એક જ છે. એ પાઠ અસ્પૃશ્યતા સામેની લડતમાંથી આપણે શીખીએ એમ હું ઇચ્છું છું. અને આ લડત આપણે ધાર્મિક ભાવનાથી અને અમોઘ નિર્ધારથી ચલાવીશું તો એ પાઠ શીખી શકીશું.

તા. ૫-૧૧-૧૯૩૨

સાધનશુદ્ધિ

એક સજ્જન જેમનો મને સારો પરિચય છે અને જેઓ અસ્પૃશ્યતા-નિવારણની હિલચાલ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવે છે છતાં તેના આખા કાર્યક્રમમાં સંમત નથી તેમણે મને હિંદીમાં એક લાંબો કાગળ લખ્યો છે, તેનો સાર નીચે આપું છું:

"મને ભય રહે છે કે દેશના તમામ ભાગમાં હિલચાલની મર્યાદા સચવાતી નથી. મને ખબર મળી છે કે કેટલેક ઠેકાણે પોતાને કાર્યકર્તા કહેવડાવનારા જૂની પ્રથાના અનુયાયી-ઓને ગાળો દેવા અને પવિત્ર નામોનો ઉપહાસ કરવા જેવાં શંકાસ્પદ સાધનો વાપરે છે. જે કોઈ આપનાં વચનોનું પૃથક્કરણ કરવાની હિંમત કરે કે હિલચાલ જે અતિશયતાનું રૂપ ધારણ કરી રહી છે તેની સામે વાંધો ઉઠાવે તેની તરત જ ઠેકડી કરવામાં આવે છે, તેને ધર્મદ્રોહી કહી નિંદવામાં આવે છે, અને એથી ભૂંડાં પરિણામોની ધમકી પણ આપવામાં આવે છે. આ લોકોને અંત્યજોના આર્થિક કે નૈતિક કલ્યાણની પરવા નથી. તેઓ માને છે કે અઢારે વર્ણને ભેગા જમાડવામાં અને ટ્રસ્ટીઓની ઇચ્છાને અવગણીને પણ મંદિરો તરફ હરિજનોનાં ટોળાંની કૂચ લઈ જવામાં તેમના કર્તવ્યની અવધિ થઈ જાય છે. મારી ખાતરી છે કે આ હિલચાલ હરિજનોની લવલેશ સેવા કર્યા વિના માત્ર જૂના વિચારના લોકોની લાગણી દૂભવવાના ઇરાદાથી કરેલા આડંબરવાળા દેખાવોનું રૂપ પકડે એવી આપની ઇચ્છા ન જ હોય."

ગયે મહિને મને અસ્પૃશ્યતા વિષે સોએક કાગળો મળ્યા હશે, તેમાં કાર્યકર્તાઓની હિંસક ગણાય એવી વર્તણૂક વિષેની ફરિયાદનો આ પહેલો જ કાગળ છે. છતાં કાંઈ નહિ તો એ લખનાર સજ્જન પ્રત્યેના આદરને લીધે આ કાગળ હું કાર્યકર્તાઓને ચેતવણી આપવા માટે પ્રસિદ્ધ કરું છું. હું જાણું છું કે આ સજ્જન જાણીજોઈને અતિશયોક્તિ ન જ કરે. ધર્મની બાબતમાં—હું તો કહું કે કોઈ પણ બાબતમાં—જબરદસ્તી ન કરી શકાય. કોઈ પણ માણસ, પછી તે ગમે તે જાતનો, ધર્મનો કે દેશનો હોય તોપણ તેની પ્રત્યે કોઈ પણ જાતની હિંસા કરવાની વિરુદ્ધના મારા અત્યંત દૃઢ વિચારો પ્રજાને જાણીતા છે. તેથી આ હિલચાલ ચલાવનારાઓ સમજે કે આગામી અપવાસમાંથી મને ઉગારવાની અધીરાઈમાં પણ તેઓ શંકાસ્પદ સાધનોનો ઉપયોગ કરીને હિલચાલનો વેગ વધારી શકવાના નથી. તેઓ એવાં સાધનો વાપરશે તો માત્ર મારો અંત વહેલો આણી શકશે. જે હિલચાલને માટે ઈશ્વરે પેલા નાનકડા અપવાસની પ્રેરણા કરી એમ હું માનું છું, તે હિલચાલના અધઃપાતના સાક્ષી બનવું એ મારે માટે જીવતા મોત સમાન છે. ટોળાંશાહીથી હરિજન અને હિંદુધર્મની સેવા થવાની નથી. જગતમાં નહિ તો હિંદુસ્તાનમાં આ કદાચ સૌથી મોટી ધાર્મિક સુધારાની હિલચાલ હશે, કેમકે એમાં દાસત્વમાં રહેતા ૭ કરોડ માનવજીવોના કલ્યાણનો પ્રશ્ન રહેલો છે. જૂના વિચારવાળો જે વર્ગ એમાં અસંમત હોય તેની પ્રત્યે આપણે પૂરેપૂરા વિવેકવિચારથી વર્તવું ઘટે છે. આપણે તેમને પ્રેમથી, આપભોગથી, આપણા શુદ્ધ જીવનની તેમનાં હૃદય પર મૂગી અસર પાડવા દઈને જીતવા રહ્યા છે. આપણાં સત્ય અને પ્રેમ વિરોધીઓને આપણા મત તરફ જીતી લેશે એવી આપણને શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ.

એટલું તો નિઃસંશય છે કે ૭ કરોડ મનુષ્યોને જુગજૂની દલિત દશામાંથી કેવળ આડંબરવાળા દેખાવો વડે મુક્ત કરી નહિ શકાય. ચોમેરથી હુમલો કરનારા સંગીન રચનાત્મક કાર્યક્રમ રચવા ને પાર ઉતારવા પડશે. આ

સાહસને સારુ ઊંચામાં ઊંચી ધર્મભાવનાથી પ્રેરાયેલાં હજારો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, બાળકો અને બાળાઓની એકાગ્ર શક્તિની જરૂર છે. તેથી, જેઓ આ હિલચાલનું શુદ્ધ ધાર્મિક સ્વરૂપ ન સમજી શકતા હોય તેમને હું આદરપૂર્વક વીનવું કે તેઓ આમાંથી ખસી જાય. જેમનામાં એ શ્રદ્ધા અને ધગશ હોય તેઓ થોડા હોય કે ઘણા, પણ તેઓ જ આ હિલચાલનું કામ ચલાવે.

અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાંથી મોટાં રાજદ્વારી પરિણામો આવે, એટલું જ નહિ પણ જરૂર આવશે, પણ એ રાજદ્વારી હિલચાલ નથી. એ સર્વાંશે કેવળ હિંદુધર્મની શુદ્ધિની હિલચાલ છે. અને એ શુદ્ધિ કેવળ શુદ્ધમાં શુદ્ધ સાધનો દ્વારા જ થઈ શકે. હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગમાં એવાં સેંકડો નહિ પણ હજારો સાધનો કામ કરી રહ્યાં છે એ પ્રભુની કૃપા છે. અધીરા શંકાશીલ લોકો નિહાળે, રાહ જુએ, અને અવલોકન કરે. પણ તેમણે સારામાં સારા હેતુથી પણ ઉતાવળે ને અવિચારીપણે દખલ કરીને હિલચાલને બગાડવી ન ઘટે.

તા. ૭-૧૧-૧૯૩૨.

અપવાસની યોગ્યતા

એક સજ્જન લખે છે:

" આપના છેલ્લા અપવાસને હું ભૂંડામાં ભૂંડા પ્રકારનો બળાત્કાર ગણું છું. યરવડાના કરાર વિષેની મારી લાગણી હું આપનાથી છુપાવવા માગતો નથી. હું જાણું છું કે મારા જેવી લાગણી કેટલાક આગેવાનોની પણ છે. આપના વ્યક્તિત્વને લીધે અને આપ યરવડા જેલમાં પુરાયેલા હોવાથી આ કરાર કરવાના આપના પગલા વિષે તેમને કંઈ કહેવું ગમ્યું નહોતું. હું આ કરારને પ્રજાનું દુર્ભાગ્ય માનું છું, ને આપે અપવાસ ન કર્યો હોત તો એ દુર્ભાગ્ય પ્રજાને માથે ન પડત. આપના એક માનવંતા મિત્રે કહેલું તે હું જાણું છું કે ના પાડવાનો અર્થ આપનું અચૂક મૃત્યુ ન થતો હોત તો તેઓ કરારમાં કદી સંમતિ ન આપત. ઘણા વિચારશીલ હિંદુઓ એવા છે જેમને કરાર કબૂલ કરવો પડ્યો એનો ખેદ થાય છે, કેમકે એમને લાગે છે કે આપે જે અત્યારે કબૂલ્યું તે લંડનમાં કબૂલ્યું હોત તો આ કરારની કશી જરૂર ન પડત.

આપના લેખમાં આપે કહ્યું છે, 'મારો અપવાસ આ કરોડોની સામે હતો.' હું માનું છું કે આપનો એવો ઇરાદો તો હતો, પણ ખરેખર પરિણામમાં 'આ કરોડો'ને નહિ પણ બીજાને આ બાબતમાં પોતાની બુદ્ધિ અને લાગણી કોરે મૂકીને આ શરતો કબૂલ કરવા સિવાય બીજો રસ્તો જ રહ્યો નહિ. એમની 'ના'નો અર્થ આપના કીમતી જીવનનો અંત ન થતો હોત તો દુનિયામાં બીજી એકે વસ્તુ તેમની પાસે એ કબૂલ કરાવી ન શકત.

વળી આપે લખ્યું છે: ' એમના સ્વયંભૂ પ્રેમે પાંચ દિવસમાં પરિવર્તન કરી બતાવ્યું અને યરવડાનો કરાર હસ્તીમાં આણ્યો.' આ શું સાચી હકીકત છે? એમ કહેવું વધારે

તે પાછા આપવાના ઠરાવની સામે તો તેઓ વાંધો ન જ લઈ શકે! રહ્યો સવાલ માત્ર એમને આપેલી બેઠકોની સંખ્યાનો! પણ એના કરતાં વધારે બેઠકો તો રાજા-મુંજે કરારમાં આપેલી હતી. અને હું આગલા એક લેખમાં કહી ગયો છું તેમ સવર્ણ હિંદુઓ જો ખરેખર માનતા હોય કે હરિજનો આપણા જ ભાઈભાંડુ છે ને તેમને આપણે અત્યારસુધી કચડ્યા છે, તો તેઓ હરિજનોને ગમે તેટલી બેઠકો આપે તોયે તે કદી વધારેપડતી ન જ ગણાય. કરારમાં તેમને જે મળ્યું છે તે તેમની લાયકાત વિના, સવર્ણ હિંદુઓની અનિચ્છા છતાં તેમની પાસેથી મારા અપવાસને લીધે ઝૂંટવેલી રાહત છે એમ જો માનવામાં આવે તો હરિજનોની માઠી વલે થવાની.

જૂઠાણામાં ન જીવું

તેથી જો આ પત્રલેખકે આપેલી ખબર સાચી નીવડે તો હું મારા અપવાસને બેવડી રીતે યોગ્ય ગણું. જે સમાજ પોતાના બહિષ્કૃત લોકો, જેઓ બહિષ્કૃત છે એમાં તેમનો પોતાનો કશો જ વાંક નથી, તેમને મોડો-મોડો પણ જરાસરખો ન્યાય કરવાને નારાજ છે, તે સમાજના અંગ તરીકે જીવવાની હું પરવા ન કરું. અને આ પત્રલેખકે લખેલી બીજી વાત જો ખરી હોય કે જે કરોડોને વિષે મેં લખ્યું છે તેમણે અસ્પૃશ્યતાની મારી સખત ઝાટકણીને ખરેખરો ટેકો કદી આપ્યો નહોતો, પણ મારા 'મહાન વ્યક્તિત્વ' અથવા મારી 'રાજદ્વારી આગેવાની' પ્રત્યેના આદરને કારણે તેઓ ચૂપ રહ્યા હતા અથવા તેમણે ટેકો પણ બતાવ્યો હતો, તો મારા અપવાસની યોગ્યતાનું એ ત્રીજું કારણ ગણાય. આવા જૂઠાણાની વચ્ચે જીવવું મને ભારરૂપ થઈ પડે. આગેવાનો તેમજ લોકો મારા જેવા 'મહાત્મા'ઓનો પણ વિરોધ કરવાની અને પોતાની વાત પર કાયમ રહેવાની જરૂર જેટલી વહેલી સમજી જાય તેટલું તેમને પોતાને માટે, દેશને માટે, અને મારા જેવા માણસો માટે સારું છે. વાતાવરણને એવું ચોખ્ખું કરવાને ખાતર પણ હું ખુશીથી અપવાસ કરું.

આ ભાઈએ હિલચાલમાં વખતસર ફાળો આપ્યો છે. એમાં પડેલા-ઓએ હિલચાલનો તેમજ આગામી અપવાસનો મર્મ સમજવો જોઈએ. મારાથી દેવાય એટલો ભાર દઇને હું તો ફરીફરીને કહું છું કે મારો અપવાસ કોઈ પણ માણસ પર તે જેને સમાજ કે દેશનું હિત માનતો હોય તેથી વિરુદ્ધ વર્તવાની જબરદસ્તી કરવા માટે છે જ નહિ. જે માણસોનાં નામ કે સંખ્યા હું આપી શકું તેમની સામે પણ મારો અપવાસ નથી. તેનો ઉદ્દેશ જે કરોડો મારી નજર આગળ છે ને જેમની ને મારી વચ્ચે અતૂટ પ્રેમગ્રંથિ છે એમ હું માનું છું, તે કરોડો પર અદૃશ્ય અને અજ્ઞાત રીતે અસર પાડવાનો ને તેમને હલાવવાનો છે. આવા અપવાસોની અસર કેવી રીતે થાય છે એ હું જાણતો નથી. અસર થાય છે એટલું હું મારા અનેક વેળાના જાતઅનુભવ પરથી જાણું છું.

આ પત્રલેખક કહે છે કે 'મેં જે અત્યારે કબૂલ્યું તે લંડનમાં કબૂલ્યું હોત તો આ કરારની કશી જરૂર ન પડત.' ગઈગુજરીને ઉખેળવાની મારી ઇચ્છા નથી. હું એટલું જ કહું કે મારાથી જે હિંદુસ્તાનમાં થઈ શકયું તે લંડનમાં હું ન કરી શકયો હોત. આ પત્રલેખક એ વખતે લંડનમાં હતા, છતાં જે હકીકતો હું જાણું છું તે તેઓ નથી જ જાણતા.

છતાં પ્રજા એવો ખ્યાલ ન બાંધે કે કરારનો વિરોધ કરનારા ઘણા કાગળો મારી પાસે આવ્યા છે. મને યાદ છે ત્યાંસુધી એ જાતનો આ પહેલો જ કાગળ છે. જબરદસ્તીની ફરિયાદના બે ત્રણ કાગળ આવ્યા છે, પણ એકે કાગળમાં એમ કહેલું નથી કે એટલા માટે હરિજનોને જે આપ્યું તે મેળવવાનો તેમને હક નહોતો. અને આ એક કાગળની સામે અપવાસને તેમજ કરારને ઉત્સાહભેર સંમતિ આપનારા સેંકડો કાગળો મારી પાસે આવ્યા છે. મારા અહીંના તેમજ પશ્ચિમના નિકટમાં નિકટના સાથીઓએ એકબે અપવાદ સિવાય એને સંમતિ આપી છે, અને તેમણે જાતે એની આધ્યાત્મિક અસર અનુભવી છે. પણ મારા રિવાજ પ્રમાણે અને સીધે રસ્તે રહેવા માટે તથા જે હિલચાલને મેં અપનાવી

છે તેને નિર્દોષ રાખવા સારુ વિરોધી ટીકાથી ભરેલા કાગળો હું પ્રસિદ્ધ કરું છું. ખાસ કરીને જે માણસો મિત્રતાના હેતુથી પ્રેરાયેલા છે એમ હું જાણું છું તેમના કાગળો અવશ્ય પ્રસિદ્ધ કરું છું. આ કાગળ લખનાર સજ્જન એવા જ છે એમાં શંકા નથી.

આ લેખ હું મોકલતો હતો ત્યાં અખિલ ભારત અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સંઘના સદાજાગૃત મંત્રીનો તાર મને મળ્યો કે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં હરિજનોની કુલ વસ્તી છ કરોડ નહિ પણ ચાર કરોડથી ઓછી છે. ઠક્કર બાપાએ અપવાસ દરમ્યાન મારી ભૂલ સુધારેલી છતાં ખોટો આંકડો અપાયો એને સારુ હું દિલગીર છું.

તા. ૯-૧૧-૩૨.

હરિજનો પ્રત્યે

આ પાંચમો લેખ છાપાંને મોકલતાં તેઓ મારા લેખોને તેમજ આ હિલચાલને જે પ્રસિદ્ધિ આપે છે તેને માટે તેમનો ઉપકાર માનવા ઇચ્છું છું. શ્રી. રાજભોજ અને તેમના મિત્રો ગયે અઠવાડિયે લગભગ આખી હિલચાલની ચર્ચા કરવા મને મળેલા તેમને મેં જે વાત કરેલી તેના એક ભાગનો સાર આ લેખમાં આપવા માગું છું. એમનો એક પ્રશ્ન હરિજનો આ હિલચાલને મદદ કરવાને શું કરી શકે એ વિષે હતો. તેઓ આ દિશામાં ઘણું કરી શકે. કેટલાક સવર્ણ હિંદુઓ તેમની સાથે સંપૂર્ણ સમાનતાને નાતે ભળવાની ના પાડતાં જે કારણો આપે છે તેનો તેઓ અગાઉથી ઇલાજ કરી શકે. હું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી ચૂક્યો છું કે હરિજનોના બહુ જ મોટા સમુદાયની દેખીતી દુર્દશા માટેનો બધો વાંક સવર્ણ હિંદુઓનો જ છે. અને અસ્પૃશ્યતા નીકળી જશે તેની સાથે એ સુધારો આપોઆપ થયા વિના નહિ રહે. એને અસ્પૃશ્યતાનિવારણની શરત તો ન જ બનાવવી જોઇએ.

આંતરિક સુધારો

છતાં આજની દશામાં પણ શક્ય હોય એટલે અંશે આંતરિક સુધારા કરાવવાની હરિજન કાર્યકર્તાઓની ચોખ્ખી ફરજ છે. તેથી હરિજન કાર્યકર્તાઓએ પોતાની સર્વ શક્તિ નીચેનાં કામમાં વાપરવી જોઇએ:

(૧) હરિજનોમાં સ્વચ્છતા અને સફાઇનો પ્રચાર.

(૨) ભંગીકામ અને ચમારકામ જેવા મેલા ગણાતા ધંધાઓ ચલાવવાની સુધરેલી પદ્ધતિ.

(૩) માંસમાત્રનો નહિ તો મડદાલ માંસ અને ગોમાંસનો ત્યાગ.

(૪) કેફી દારૂ ઇ૦ નો ત્યાગ.

(૫) જયાં દિવસની શાળાઓની સગવડ હોય ત્યાં બાળકોને એ શાળાઓમાં મોકલવાને, અને જયાં રાત્રિશાળાઓ ખોલેલી હોય ત્યાં માબાપોને પોતાને તેમાં જવાને સમજાવવાં.

(૬) હરિજનોમાં જ જે અસ્પૃશ્યતા છે તે નાબૂદ કરવી.

સ્નાન અને સફાઈ

આ કલમોનો શો અર્થ છે તે બતાવવાને તે ફરી તપાસી જાઉં. આપણી આબોહવામાં નિત્યસ્નાન આવશ્યક છે, અને ચોખ્ખાં કપડાં તો બધી આબોહવામાં આવશ્યક છે. હરિજનોના વાસમાં પાણી સહેજે મળતું નથી એની મને ખબર છે. તેમને જાહેર કૂવાતળાવે જવાની છૂટ હોતી જ નથી, અને તેઓ એટલા ગરીબ હોય છે કે બદલવાનાં કપડાં રાખી જ ન શકે. ઘણા જાણતા નથી કે લોટા પાણીથી પણ સ્વચ્છ સ્નાન કરી શકાય છે. સ્વચ્છ ટુવાલને પાણીમાં પૂરેપૂરો ભીંજવીને તે માથા સુદ્ધાં શરીરને જોરથી ઘસવો અને પછી કોરા ટુવાલથી શરીર લૂછી નાંખવું. દરરોજ સ્નાન થતું હોય તો ભીંજવેલા ટુવાલમાંથી બધું પાણી નિચોવ્યા પછી તે શરીર લૂછવાને કામ આવી શકે. આપણી આબોહવામાં લંગોટી પહેરી રાખીને એનાં એ જ કપડાં સહેલાઈથી ધોઈને ત્યાંનાં ત્યાં જ સૂકવી શકાય. હું કહું છું તેમાં નવું કશું નથી એ હું જાણું છું. અને છતાં મારે આ પ્રાથમિક વસ્તુઓ સેંકડો કાર્યકર્તાઓને સમજાવવી પડી છે. ગ્રૅજ્યુએટોમાં પણ મેં સફાઈનાં આ મૂળતત્ત્વોનું અજ્ઞાન જોયું છે.

બીજી વાત સુધરેલી રીતે પાયખાનાં સાફ કરવાની. સ્વાર્થી ને અજ્ઞાની સવર્ણ હિંદુઓ મનુષ્યનો મળ સફાઈથી ઉપાડવો લગભગ અશક્ય કરી મૂકે છે. અસ્પૃશ્યતાને લીધે પાયખાનાં પારવિનાનાં ગંદાં હોય છે. એ અંધારાં અને હવાઉજાસ ન આવી શકે એવાં હોય છે, અને એવી રીતે બાંધેલાં હોય છે કે એનો અમુક ભાગ જ, અને તે પણ ગંદી રીતે, સાફ કરી શકાય. આ પાયખાનાં વાપરવાં એ દરરોજ નરકે જવા સમાન છે. આબોહવા જો સુંદર ન હોત તો અત્યારકરતાં ઘણાં વધારે હજારો માણસ વહેલાં સ્મશાનમાં પહોચ્યાં હોત. જે હરિજનોને આ અતિઆવશ્યક સમાજસેવા કરવી પડે છે તેઓ આજના પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ પાયખાનાં સાફ કરીને તરત જ સ્નાન કરી શકે છે, અને સફાઈ માટે એ થોડુંક ઘાસ વાપરે છે તેને બદલે સૂકી માટી વાપરી શકે છે. હું કુશળ ભંગી હોવાનો દાવો કરું છું ને મારો દાવો સાચો છે, એટલે ખાસ કરીને જો ગ્રામવાસીઓ અને નગરવાસીઓ મદદ કરે તો હું આ કામ કરવાની ઘણીયે સસ્તી, સારી અને સંપૂર્ણપણે સ્વચ્છ રીતો બતાવી શકું એમ છું. પણ આ રસિક વિષયને હું આ સામાન્ય લેખમાં ન ચર્ચી શકું. જિજ્ઞાસુને સફાઈ વિષેનાં અને ખાસ કરીને ગામડાંની સફાઈ વિષેનાં મારાં લખાણો* જોવા ભલામણ છે. ભંગીઓ જ્યારે સફાઈનું કામ કરતા હોય ત્યારે તેમણે ધંધાનો ખાસ પોશાક પહેરવો જોઈએ. ભંગીને રોકનારા ઘરધણીએ કે ઘરધણીઓના સમૂહે પોતાના ભંગીને એવો પોશાક પૂરો પાડવો જોઈએ.

ચમારકામ

સ્વચ્છ રીતે ચામડાં કેળવવાનું કામ એથી ઘણું વધારે મુશ્કેલ છે. આપણા ચમારો મડદાંની ચામડી ઉતારવાની કે ચામડાં કેળવવાની આધુનિક પદ્ધતિ જાણતા નથી. 'કેળવવું' શબ્દ મેં અહીં બહોળા અર્થમાં વાપર્યો

* આ લખાણો નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી 'ગામડાંની વહારે' એ નામે પુસ્તકાકારે પ્રગટ થયેલાં છે. કિંમત એક આનો.

છે. ઉચ્ચ કહેવાતા વર્ણોએ તેમના સ્વધર્મીઓ અને સ્વદેશવાસીઓના આ ઉપયોગી વર્ગ પ્રત્યે અક્ષમ્ય બેદરકારી બતાવી છે, તેથી મડદાં ઉપાડી જવાથી માંડીને ચામડાં કેળવવા સુધીની આખી ક્રિયા અણઘડ રીતે થાય છે, અને પરિણામે દેશને અપાર આર્થિક નુકસાન થવા ઉપરાંત ચામડું હલકી જાતનું બને છે. શ્રી. મધુસૂદન દાસ અત્યંત પરોપકારી સજ્જન છે. તેઓ જાતે ચામડાં કેળવવાની ક્રિયાઓ શીખ્યા છે. તેમણે આંકડાઓ આપીને બતાવ્યું છે કે ધર્મને નામે અસ્પૃશ્યતાનો વહેમ ચાલવાથી દેશને દરવર્ષે કેટલું નુકસાન થાય છે. હરિજન કાર્યકર્તાઓ એ આધુનિક પદ્ધતિ શીખી શકે અને તે ચમારોને બની શકે એટલી શીખવે.

ઘરધણીઓ જે એઠવાડ નિર્દયમાં નિર્દય રીતે ફેંકે છે તે ન સ્વીકારવાનું ભંગીઓને શીખવવું જોઈએ. વરસોની ટેવથી ભંગીઓની સૌંદર્યની ભાવના બૂઠી થઈ ગઈ છે, અને તેથી તેમને બીજાના ભાણાનો એઠવાડ ખાવામાં કશું ખોટું લાગતું નથી. તેઓ શેઠના ભાણાની સારી વાનીઓ ખાવા તલસે છે. ભંગીઓનાં બાળકોને આ એઠવાડને ન અડકવાનું અને ઘરમાં રાંધેલા જુવારબાજરીના રોટલાથી સંતોષ માનવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યાને કારણે માબાપોએ બાળકોને નિશાળમાંથી ઉઠાડી લીધાના દાખલા મારી જાણમાં છે.

મડદાલ માંસ અને ગોમાંસ

ચમારોને મડદાલ માંસ અને ગોમાંસનો ત્યાગ કરવાને સમજાવવા જોઈએ. અન્નાહારી તરીકે મને તો હરિજનો માંસમાત્રનો ત્યાગ કરે એ ગમે. ઘણાએ એવો ત્યાગ કર્યો છે. પણ એ સુધારાને સારુ તેઓ તૈયાર ન હોય તો તેમને મડદાલ માંસ અને ગોમાંસનો ત્યાગ કરવાને સમજાવવા જોઈએ; કેમકે મડદાલ માંસ અસ્વચ્છ હોવા ઉપરાંત બાકીની આખી માનવજાતિએ તેનો ત્યાગ કરેલો છે, અને ગોમાંસનો હિંદુધર્મે નિષેધ કરેલો છે. મને ખબર છે કે મડદાલ માંસ મડદાં ઉપાડવાની કિંમત પેટે ગણાય છે. ડૉ. આંબેડકરે મને

કહ્યું કે કેટલીક જગાએ ગામડાંના લોકોએ મડદાલ માંસ છોડનારને માર માર્યો ને કહ્યું કે એ ખાવાનો તમારો ધર્મ છે!! હકીકત એ હતી કે તેમને બીક લાગી કે જો ચમારો મડદાલ માંસ ખાવું છોડી દેશે તો એની કિંમત જેટલા દામ માગશે અથવા તો મરેલાં ઢોર ઉપાડી જવાની ના પાડશે. ગમે તેવી મુશ્કેલી હોય તોપણ મડદાલ માંસ અને ગોમાંસનો ત્યાગ તો થવો જ જોઈએ. એ એક જ સંયમ હરિજનોને સવર્ણ હિંદુઓની નજરમાં એક-દમ ચડાવશે અને અસ્પૃશ્યતા સામેની લડતમાં સવર્ણ સુધારકોનું કામ સહેલું બનાવશે.

૪થી અને ૫મી કલમ વિષે કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. એ આપોઆપ સમજાઈ જાય છે. છેલ્લી વાત 'અસ્પૃશ્યો'એ પોતામાંની અસ્પૃશ્યતા કાઢ-વાની છે. આ તાત્કાળિક જરૂરિયાત છે. આ બેવડી અસ્પૃશ્યતા જો એક-સપાટે નાબૂદ કરવામાં ન આવે તો અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ અતિશય મુશ્કેલ થઈ જશે. પણ, આ હિલચાલ મુખ્યત્વે ધાર્મિક છે અને હિંદુધર્મમાં જે મેલ પેસી ગયો છે તે ધોઈ કાઢવાનો એનો ઉદ્દેશ છે એમ જો તેઓ સમજશે તો આ મોટો સુધારો પાર પાડવાની હિંમત અને આત્મવિશ્વાસ તેમનામાં આવી જશે. આવી હિલચાલમાં કાર્યકર્તાઓ નિઃસ્વાર્થ અને શુદ્ધ ચારિત્રવાળા હોવા જોઈએ એ વસ્તુ પર મારે ભાર દેવાની જરૂર ન હોય.

સત્યાગ્રહ ન કરાય

હરિજનોમાંના મોટામાં મોટી મહેચ્છાવાળા સુધારકને સંતોષે ને તેની સર્વ શક્તિ અને સમય રોકે એવો રચનાત્મક કાર્યક્રમ મેં અહીં આપ્યો છે. પણ એકબે વસ્તુ તો તેઓ અને હરિજનો ન જ કરે. આ કસોટીની મુદતમાં તો કોઈ પણ હરિજન કોઈની સામે અપવાસ ન કરે તેમ સત્યા-ગ્રહ પણ ન આદરે. સવર્ણ હિંદુઓની જે કસોટી ચાલી રહી છે તે તેઓ નિહાળે અને સવર્ણ હિંદુઓ પોતાને હરિજનોથી જુદા પાડનારો પ્રતિબંધ દૂર કરવાને શું કરે છે તે જુએ. સ્થાનિક સવર્ણ હિંદુઓ જોડે તેઓ કલહ

ન કરે. તેમના વર્તનમાં હમેશાં, અને અત્યારે તો વધારે વિવેક અને ગૌરવ હોવાં જોઈએ. ધર્મની રક્ષા જાતે કષ્ટ સહીને જ કરી શકાય, જાલિમો પ્રત્યે હિંસા કરીને કદી નહિ. બળજબરીથી તેઓ કદાચ ઘણી વસ્તુઓ મેળવી શકે, પણ તેમની શોભા સવર્ણ હિંદુઓનાં હૃદય પલટાવીને પોતાનાં હક મેળવવામાં રહેલી છે. અને આજે તો હજારો સવર્ણ હિંદુઓના મનમાં પોતાના અપરાધનું ભાન જાગ્યું છે અને તેઓ હરિજનોને તેનું વળતર આપવાને પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, એ જાણીને હરિજનોને આશા રાખવાનું પૂરતું કારણ છે. તેઓ પોતાના પક્ષના પૂરેપૂરા ન્યાયીપણા પર અને કષ્ટસહનની વિજય મેળવવાની શક્તિ પર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખે.

તા૦ ૧૪-૧૧-૧૯૩૨.

સવર્ણોનો ધર્મ

હૃદયપલટો

હરિજનો આ હિલચાલને આગળ ધપાવવાને શું કરે એ પ્રશ્ન હરિજનોમાંથી હજુ સુધી જો શ્રી. રાજભોજે એકલાએ પૂછ્યો છે, તો હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગમાંથી સવર્ણ હિંદુઓના—પુરુષોના તેમજ સ્ત્રીઓના, વિદ્યાર્થીઓના તેમજ બીજાના—ઢગલાબંધ કાગળો મને મળ્યા છે તેમાં પૂછેલું છે કે અમારા બીજા વ્યવસાયોમાં ખલેલ પાડ્યા વિના અમે કઈ રીતે મદદ કરી શકીએ? અસ્પૃશ્યતાનિવારણની હિલચાલનો ઉદ્દેશ આમવર્ગની બાબતમાં તો કેવળ તેમના હરિજનો પ્રત્યેના વલણમાં હૃદયપલટો કરાવવાનો હોઈ સવર્ણ હિંદુઓના ઘણા મોટા ભાગે હરિજનોની સેવા કરવા માટે પોતાની નિત્યની પ્રવૃત્તિઓમાં ખલેલ પાડવાની જરૂર નથી. પહેલી વાત તો એ કે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો પોતાના જીવનમાં શો અર્થ છે એ દરેક સ્ત્રીપુરુષ સમજે; અને જો એવો જવાબ મળે કે હરિજનો જાહેર મંદિરોમાં દાખલ થાય, નિશાળો, ધર્મશાળા, રસ્તા, ઇસ્પિતાલો, દવાખાનાં જેવી જાહેર જગાઓ વાપરે—ટૂંકામાં ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક અને રાજદ્વારી બાબતોમાં હરિજનોને પોતાના જેટલો જ દરજ્જો મળે—એમાં પોતાને

કશો વાંધો નથી, એટલું જ નહિ પણ પોતાની એવી ઇચ્છા છે, તો તે સ્ત્રી કે પુરુષે પોતાની પૂરી ફરજ બજાવી ગણાય.

સવર્ણોમાં પ્રચાર

પણ પ્રશ્ન પૂછનારાઓને આટલું જ નથી જોઈતું, તેમ મને પણ એટલાથી જ સંતોષ ન થાય. આટલે સુધી ગયા પછી આ કાર્યને આગળ વધારવાને પોતે શું કરી શકે તે તેઓ જાણવા માગે છે. આવાં સ્ત્રીપુરુષોએ પોતાની નજીકના પડોશની બહાર પોતાની પ્રવૃત્તિ વધારવાની જરૂર નથી. તેઓ દરરોજ જેમના સંસર્ગમાં આવે છે તે સૌના મત ભેગા કરે; અને જો પડોશીઓને અસ્પૃશ્યતાનિવારણની આવશ્યકતા વિષે ખાતરી ન થઈ હોય અને જો પોતે હિલચાલનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો હોય, તો આ વાત તેમને ગળે ઉતારવાનો પ્રયાસ કરે; અથવા જો પોતે સમર્થ ન હોય તો તેઓ જરૂરી સાહિત્ય મેળવે, તે પડોશીઓને આપે, અને આવા પ્રચારકાર્ય માટેની ખાસ લાયકાતવાળા, આખો વખત આપનારા કાર્યકર્તાઓ સાથે તેમનો સમાગમ કરાવી આપે. પડોશીઓને આ હિલચાલની ભાવનાનો સ્પર્શ નથી થયો એમ જણાય, અને પોતાની કંઈ લાગવગ હોય તો જાહેર ભાષણો અને મેળાવડા ગોઠવે, અને એવી સભાઓમાં વક્તાઓને બોલાવે. આટલું તો સવર્ણ હિંદુઓની અંદર કામ કરવા વિષે.

હરિજનોની સેવા

પણ આ સ્ત્રીપુરુષોનો મોટો સમુદાય ખરેખરું કામ તો હરિજનોમાં જ કરી શકે એમાં સંશય નથી. જે સવર્ણ હિંદુઓએ મારો પાંચમો લેખ* વાંચ્યો હશે તેઓ જોયા વિના નહિ રહ્યા હોય કે સવર્ણ હિંદુઓએ કેટલી બધી મૂગી અને ઉપયોગી સેવા કરવાની છે. સમય, શક્તિ કે દ્રવ્યના ઝાઝા વ્યય વિના સવર્ણ હિંદુઓ જરૂરપૂરતા પાણીની સુગમતા મેળવી સ્વચ્છતાની ટેવો પાડવાના

* 'હરિજનો પ્રત્યે', પૃ. ૨૩

હરિજન કાર્યકર્તાઓના પ્રયત્નની ઠીકઠીક પૂર્તિ કરી શકે. તેઓ હરિજનોના વાસ પાસે આવેલાં જાહેર કૂવાતળાવ શોધી કાઢીને, એ કૂવાતળાવ વાપરનારા સવર્ણ હિંદુઓના મત ભેગા કરે, ને તેમને બતાવે કે આવી બધી જાહેર સગવડો મેળવવાનો હરિજનોને કાયદેસર હક છે. અને સાથેસાથે તેઓ એ પણ સંભાળ રાખે કે આ સગવડો હરિજનો વાપરે એ માટે સવર્ણ હિંદુઓની સંમતિ મળ્યા પછી હરિજનો એનો સવર્ણોને સૂગ ચડે એવી રીતે ઉપયોગ ન કરે.

પાયખાનાંની સફાઈ બાબતમાં તેઓ પડોશનાં જે ઘરોનાં પાયખાનાં હરિજનો સાફ કરતા હોય તેના માલિકોને મળે, અને હરિજનોને એ સફાઈકામ સ્વચ્છ રીતે કરવાની સુગમતા કરી આપવાની જરૂર તેમને સમજાવે. આને સારુ તેમણે પાયખાનાં બાંધવાની અને મળ ખસેડવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરવો જ પડશે. તેઓ ઘરધણીઓ પાસેથી ભંગીઓને આપવાના ખાસ પોશાક પણ મેળવી શકે, અને પોતે વિનાસંકોચે પાયખાનાં સાફ કરીને હરિજનોને બતાવે કે એવી સેવા કરવામાં હીણપત કે અપ્રતિષ્ઠા જરાયે નથી. આવા સેવકોએ સવર્ણો ભંગીઓને એઠવાડ આપે તેની સામે પણ પ્રચાર કરવો જોઈએ, અને જ્યાં તેમને બહુ જ ઓછો પગાર મળતો હોય ત્યાં પૂરતું મહેનતાણું આપવા ઘરધણીઓને સમજાવવા જોઈએ. આવા સ્વેચ્છાએ ફુરસદના વખતે કામ કરનાર સેવકોમાંથી કોઈનામાં મડદાંનાં ચામડાં ઉતારવાની સ્વચ્છ પદ્ધતિ શીખીને એ રીતે મેળવેલા જ્ઞાનનો ચમારોમાં પ્રચાર કરવા જેટલી દયાવૃત્તિ અને હોંશ ન હોય ત્યાંસુધી ચમાર-કામની બાબતમાં ઝાઝી મદદ ન કરી શકાય. એક વસ્તુ તો તેઓ જરૂર કરી શકે. એવાં મડદાંને ઠેકાણે પાડવા વિષેના રિવાજની તેઓ ભાળ કાઢે, અને ચમારોને તેમની સેવાના બદલામાં પૂરતા મહેનતાણાની ખાતરી મળે એટલી કાળજી રાખે. જેમની પાસે શકિત અને સમય હોય તેઓ દિવસની તેમજ રાતની શાળાઓ ચલાવે, રજાને દિવસે કે જ્યારેજ્યારે

તક મળે ત્યારે હરિજન બાળકોને વનભોજન માટે અને સુંદર દેખાવો બતાવવા લઈ જાય, હરિજનોને ઘેર જઈ તેમને મળે, જરૂર હોય ત્યાં તેમને ડાકટરી મદદ મેળવી આપે, અને સામાન્ય રીતે તેમનામાં એવી લાગણી ઉત્પન્ન કરે કે તેમનાં જીવનમાં નવું પાનું ઊઘડ્યું છે, અને તેમણે હવે પોતાને હિંદુ સમાજના ઉપેક્ષિત અને તિરસ્કૃત ગણવાની જરૂર નથી. મેં વર્ણવ્યું છે એ બધું વિદ્યાર્થીવર્ગ અતિશય સહેલાઈથી અને કુશળતાથી કરી શકે એમ છે.

જો આ કામ સ્ત્રીપુરુષોનો મોટો સમૂહ મૂગા ઉત્સાહ, સંકલ્પ અને ચતુરાઈથી કરે તો આપણે આપણા ધ્યેયની દિશામાં ઘણાં ડગલાં આગળ વધીશું એમાં મને લવલેશ શંકા નથી. અને એવો પણ અનુભવ થશે કે મેં વર્ણવી છે એના કરતાં વધારે વસ્તુઓ તરફ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. મેં તો ફક્ત મારા પ્રવાસો દરમ્યાન મારી નજરે ચડેલી ઘણી વસ્તુઓમાંથી થોડીક ચૂંટીને આપી છે.

તા. ૧૫-૧૧-૧૯૩૨.

સનાતનીઓને

જે પ્રશ્નોનો જવાબ આ લેખમાં આપવાનો હું પ્રયત્ન કરવાનો છું તેનો ઓછેવત્તે અંશે આગલા લેખમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, છતાં એ પ્રશ્નો વારંવાર પુછાયાં કરે છે એટલે મને લાગ્યું કે બની શકે એટલા પ્રશ્નો ભેગા કરીને એક લેખમાં એની ચર્ચા કરું એ સારું.

જબરદસ્તીનો ભય

એમાંનો એક સવાલ આ છે: "તમે લોકોને પોતાની મરજી વિરુદ્ધ વર્તવાની ફરજ પાડતા નથી?" મારો તો એવો ઇરાદો નથી. મેં કરવા ધારેલા અપવાસનો ઉદ્દેશ નિર્બળને બળવાન બનાવવાનો, દીર્ઘસૂત્રીઓમાં ઉત્સાહ રેડવાનો, શંકાશીલોમાં આસ્થા ઉત્પન્ન કરવાનો છે. જે કોઈ એને વિષે જરા પણ વિચાર કરે તેને સાફ સમજાવું જોઈએ કે આ સુધારાના વિરોધીઓ ઉપર અપવાસની અસર નહિ પડે, એટલું જ નહિ પણ અપવાસથી મારું મૃત્યુ નીપજે તો કદાચ તેઓ એને વધાવી લેશે, અને એ કદાચ એમના દૃષ્ટિબિંદુથી યોગ્ય ગણાશે. એક ક્રોધે ભરાયલા પત્રલેખક આ વાત આ જ શબ્દોમાં કહેતાં અચકાયા નથી.

પણ બીજા એક ભાઈ કહે છેઃ "મારો પોતાનો અમુક વસ્તુ કરવાનો ઇરાદો નથી એમ તમે કહો એ બધું ઠીક છે. એવા ઘણા જૂના વિચારના લોકો છે જેઓ તમારા અતિઉત્સાહી અનુયાયીઓને હાથે શારીરિક ઇજા થવાના ભયથી જ લોકસમૂહને અનુસરશે." આવી દલીલ તો કોઈ પણ સંજોગમાં કરી શકાય. મેં મારી જિંદગીમાં એવી ઘણી હિલચાલો ચલાવી છે જેમાં અપવાસની જરૂર પડી નથી. પણ જેનો જવાબ હું અત્યારે આપું છું તે આરોપ મને મારા ધ્યેયથી ચળાવવા માટે અનેકવાર મારી ઉપર મૂકવામાં આવ્યો છે. આગામી અપવાસનાં અણધાર્યાં પરિણામ ગમે તે આવો, એ વચનપાલનનો સવાલ હોવા ઉપરાંત જો પ્રસંગ આવે તો મારે તે આદરવો જોઈએ એનું વધારાનું કારણ એ છે કે તેને લીધે મારા પર વિશ્વાસ ધરાવનારા હજારો માણસો શુભ પ્રયત્ન કરવા અચૂક પ્રેરાશે. ધાર્મિક સ્વરૂપવાળી દરેક હિલચાલમાં એમ જ બનવાનું.

નજીવો મતભેદ

બીજો સવાલ આ છેઃ "તમે હિંદુઓના એક વર્ગને બીજા વર્ગ જોડે લડાવતા નથી?" હરગીજ નહિ. દરેક સુધારામાં કંઈક વિરોધ તો થવાનો જ, પણ સમાજમાં અમુક હદ સુધી વિરોધ અને ક્ષોભ તંદુરસ્તીની નિશાની છે. પણ મને સનાતનીઓ અને સુધારકો વચ્ચે કાયમની ફૂટ પડવાનો જરાયે ડર નથી. સનાતનીઓના વિરોધને ઉતારી પાડવાનું કે તેમની લાગણીની અવગણના કરવાનું મારે હાથે ન જ થાય. સનાતનધર્મ જોખમમાં છે એવું તેમાંના કેટલાકને તીવ્રપણે લાગે છે એ વિષે મને બિલકુલ શંકા નથી. છતાં સનાતની અને સુધારક વચ્ચે સિદ્ધાંતમાં તો કેટલો નજીવો મતભેદ છે એ જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે.

સનાતની શું કરે?

સનાતનીઓ તરફથી મને મળેલા લગભગ એકેએક કાગળમાં નીચેની ચોંકાવનારી કબૂલાતો છેઃ અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે હરિજનોની સ્થિતિ

સુધારવાને ઘણું કરવાની જરૂર છે; (૨) અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે સવર્ણ હિંદુઓ હરિજનો પ્રત્યે ભૂંડી રીતે વર્તે છે; (૩) અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે એમનાં બાળકોને કેળવણી મળવી જોઈએ અને તેમને રહેવાને સારાં ઘર મળવાં જોઈએ; (૪) અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે એમને નાહવાની ને પાણી ભરવાની પૂરતી સગવડ મળવી જોઈએ; (૫) અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે એમને પૂરેપૂરા રાજકીય હક્કો મળવા જોઈએ; (૬) અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે તેમને દેવદર્શનની અને પૂજાની પૂરતી સગવડો મળવી જોઈએ; (૭) અને અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે પ્રજાજનના જે હક્કો બીજાને મળે છે તે બધા એમને મળવા જોઈએ." પણ આ સનાતનીઓ કહે છે: "એમને અડવાની કે એમની જોડે ભળવાની—ખાસ કરીને તેઓ આજની દશામાં હોય ત્યાં-સુધી—અમને ફરજ ન પાડવી જોઈએ." ત્યારે હું એમને કહું છું: તમે તેમને સમાન દરજ્જે મૂકવાની જરૂર તો કબૂલ કરો છો. તો પછી બીજા સવર્ણ હિંદુઓ એક ડગલું આગળ જાય, અને જે શાસ્ત્રોને તમે માનો છો તે જ શાસ્ત્રોને આધારે માને કે હરિજનોને અસ્પૃશ્ય ન ગણવા, એટલું જ નહિ પણ જે હક્કો અને સગવડો તમે એમને આપો છો પણ જે હક્કો ને સગવડો તેઓ તમારાથી અળગા રહીને ભોગવે એમ ઇચ્છો છો, એ બધા હક્કો અને સગવડો હરિજનોને સાથે રાખીને જ ભોગવવા એવો પોતાનો ધર્મ છે,—સુધારકોને જો આમ લાગે તો તમે શા સારુ ખળભળી ઊઠો છો? તમે જેઓ પોતાના આચારસ્વાતંત્ર્યની રક્ષા કરવા માગો છો અને બળાત્કારના વિચારમાત્રનો વાજબી વિરોધ કરો છો તેઓ એમ તો નહિ જ ઇચ્છે કે જે સુધારાની યોજનાઓ તમે જરૂરની માનો છો તે બરાબર તમને ગમે એવી જ રીતે પાર પાડવાને સુધારકો પર બળાત્કાર કરવો જોઈએ. હરિજનોની સ્થિતિ સુધારવાની જરૂર સ્વીકારવામાં તમે આ સુધારકો સાથે એકમત છો; અને તમે એ દિશામાં કશું દેખાઈ આવે એવું કામ કર્યું નથી, તેથી હું એક વધુ સારો રસ્તો સૂચવવાની હિંમત કરું છું. સુધારકો જે ફાળા ભેગા કરે છે તેમાં

તમે ઉદારતાથી દાન આપો, અને તેમને આ સર્વસંમત યોજના પાર પાડવા માટે તમારા આડતિયા તરીકે વાપરો. અને જેમ હિંદુધર્મના તમારા અર્થ પ્રત્યે તેઓ આદર રાખે એમ તમે ઇચ્છો છો તેવી જ રીતે તેમણે કરેલા અર્થ પ્રત્યે તમે આદર રાખો.

અત્યારસુધીના વ્યવહારમાં, હરિજનો સાથે ભળવાના સુધારકોના પગલાની સામે તમે વાંધો લીધો નથી. તમે તેમને પોતાને રસ્તે જવા દીધા છે. તમે તેમનો બહિષ્કાર કર્યો નથી. ત્યારે હવે આ હિલચાલ પહેલાં કરતાં વધારે વેગવાન અને વધારે વિશાળ થઈ છે તે વખતે તમે વિરોધ કરો એનો કશો અર્થ નથી.

એક મુશ્કેલી હજુ ઊભી રહે છે: " જે જાહેર મંદિરો અને બીજી જાહેર સંસ્થાઓ આજે હયાત છે અને જ્યાં આજે—કેટલીક જગાએ કાયદેસર રીતે, અને બીજી ઘણી વધારે જગાઓએ ગેરકાયદેસર રીતે—હરિજનોને પ્રવેશ કરવાની મનાઈ છે તે મંદિરોનો અને સંસ્થાઓનો ઉપયોગ કરવાનો હક કોનો ? આ મુશ્કેલી ટાળવાનો એક બહુ જ સાદો રસ્તો છે. જો દરેક પક્ષ ક્રોધ અને પરસ્પર અનાદર છોડી દે તો દરેક ગામડામાં અથવા ગામડાંના સમૂહમાં, અને દરેક શહેરમાં અથવા શહેરના દરેક લત્તામાં લોકમતની ગણતરી કરી શકાય; અને જે પક્ષના વિચારની તરફેણમાં બહુમતી હોય તે આ જાહેર મંદિરો અને સંસ્થાઓનો ઉપયોગ કરે. અને જો સનાતનીઓની બહુમતી થાય તો સુધારકો અને હરિજનો માટે સરખી સગવડો પૂરી પાડવાના ખરચમાં સનાતનીઓ સુધારકોને ભાગ આપે. હું સુધારકોને હરિજનો સાથે ગણું છું, કેમકે જો તેમનામાં તેજસ્વિતા હોય અને તેઓ પોતાની શ્રદ્ધાને આચારમાં ઉતારવા માગતા હોય તો જતે દહાડે તેમના પર એ ફરજ આવી પડવાની છે કે જે સગવડ હરિજનો સવર્ણ હિંદુઓની સાથે સંપૂર્ણ સમાનભાવે ન ભોગવી શકતા હોય એવી એકેએક સગવડનો પોતે ત્યાગ કરવો. આવી નોખી ને સરખી સગવડો ઊભી કરવાનો બધો ખરચ સનાતની-

ઓએ ભોગવવો જોઈએ; કેમકે હું તેમના કાગળો જે રીતે સમજ્યો છું અને જે રીતે મેં ઉપર વિવરણ કરેલું છે તે જોતાં સનાતનીઓ કબૂલ કરે છે કે જે સગવડો પોતે અત્યારસુધી ભોગવી છે અને જેનાથી હરિજનોને અત્યારસુધી અળગા રાખ્યા છે, તે બધી સગવડો મેળવવાનો હરિજનોનો હક છે. જે સ્થિતિ તેઓ કલ્પી લે છે પણ જે સ્થિતિ વસ્તુત: હસ્તીમાં નથી તેનો ચિતાર મનમાં ખરો કરીને સનાતનીઓએ ભાગી ન જવું ઘટે. તેઓ ચોખ્ખું સમજી લે કે યરવડાના કરાર પ્રમાણે અને હમણાં સ્થપાયેલા અખિલ ભારત અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સંઘના જાહેરનામા પ્રમાણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાં મેં વર્ણવી છે એથી વધારે વસ્તુઓનો સમાવેશ થતો નથી. એમાં વર્ણાંતર રોટીબેટીવહેવારનો સમાવેશ નથી થતો. ઘણા હિંદુઓ, અને હું પોતે, એથી ઘણા આગળ જઈએ તેનાથી સનાતનીઓને ક્ષોભ ન થવો જોઈએ. તેઓ વ્યક્તિગત બુદ્ધિ અને વ્યક્તિગત આચારને ગૂંગળાવવાને ન જ ઇચ્છે; અને તેમને જો પોતાની માન્યતા વિષે ઊંડી શ્રદ્ધા હોય તો ભાવિની કલ્પનાથી તેમણે ભડકવું ન જોઈએ. કોઈ અમુક સુધારામાં જો અંદરનો પ્રાણ હશે અને જો તે યુગધર્મને અનુસરીને આવ્યો હશે તો પૃથ્વી પરની કોઈ પણ સત્તા તેના અમોઘ પ્રવાહને રોકી શકવાની નથી.

રાજકીય મુક્તિનું રોકાણ?

ત્રીજો સવાલ આ છે: “આપના સામાજિક અને ધાર્મિક સવાલોના વિચારો તરફ પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચીને અને પ્રજા પાસે તેનો સ્વીકાર કરાવવા માટે પ્રચંડ આંદોલન ચલાવીને આપ રાજકીય મુક્તિને રોકતા નથી?” અસ્પૃશ્યતાનિવારણની હિલચાલ ચલાવવા માટે મેં કેદી તરીકે જે મર્યાદાઓ સ્વીકારી છે તેનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના આ સવાલનો વિસ્તૃત જવાબ ન આપી શકાય. પણ હું આટલું કહી શકું કે મને ઓળખનારાઓએ સમજવું જોઈએ કે હું રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક અને બીજા સવાલો વચ્ચે ન ભૂંસાય એવો ભેદ માનતો નથી. મેં હમેશાં માન્યું છે કે એ સવાલો એક-

બીજા પર આધાર રાખનારા છે, અને એકના ઉકેલથી બાકીનાનો ઉકેલ નજીક આવે છે.

મારી પાસે આવતા કાગળો અત્યારે જ એટલા વધી પડ્યા છે કે મને જે બહુ જ થોડી મદદ મળી શકે છે તેટલી મદદથી હું એને પહોંચી શકતો નથી. એ કાગળોમાંથી જે સવાલો મેં ભેગા કર્યા છે તે અહીં પૂરા થતા નથી. બાકીનાની યથાશક્તિ ચર્ચા મારે હવે પછીના લેખમાં કરવી રહી. અહીં હું મારી પર કાગળ લખનારાઓને દયા રાખવાને વીનવવા માગું છું. અત્યાર-સુધી મને પહોંચેલા લગભગ બધા કાગળોની મેં કાળજીપૂર્વક પહોંચ લખી છે. પણ હવે પછી હું આ લેખમાળા દ્વારા જે કંઈ જવાબ આપી શકું તેનાથી પત્રલેખકો સંતોષ માનવાની કૃપા કરે. અને જો તેઓ ટૂંકાણમાં લખશે અને જ્યારે કંઈક નવું કહેવાનું હોય અથવા હિલચાલના સંબંધમાં ઊભા થતા કોઈ પ્રશ્ન પર નિર્ણય બાંધતા પહેલાં તેમને પોતાના પ્રશ્નોના જવાબ મારી પાસેથી મેળવવા જ પડે એમ હોય ત્યારે જ લખશે તો તેઓ પોતાને તેમજ મને ઘણી મદદ કરશે.

તા. ૧૬-૧૧-૧૯૩૨.

વધુ કોરડા

શાસ્ત્ર એટલે ?

ઘણા પત્રલેખકોએ આ એક બીજો સવાલ પૂછ્યો છેઃ "આપ કહો છો કે હું શાસ્ત્રને માનું છું. શાસ્ત્રનો આપ શો અર્થ કરો છો એ અમે સમજતા નથી. કેમકે શાસ્ત્રોએ જેનું સમર્થન કર્યું હોય તેનો આપ આપખુદીથી અસ્વીકાર કરો છો. આપ જે ગીતાને માનો છો તે પણ કહે છે કે શાસ્ત્રને અનુસરીને ચાલવું."

મેં આગલા એક લેખમાં કહ્યું છે તે અહીં ફરી કહેવું જોઈએ કે ગીતાના મુખ્ય સિદ્ધાંતથી અસંગત એવું કશું ગમે ત્યાં છપાયેલું મળે તોપણ મારે મન શાસ્ત્ર નથી. મારા રૂઢિચુસ્ત મિત્રોને આઘાત ન થાય તો હું મારો અર્થ હજુ વધારે સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છું છું. સદાચારનાં સાર્વભૌમ મૂળતત્ત્વોથી અસંગત હોય એવા કશાને હું શાસ્ત્રપ્રામાણ્યમાં ગણતો નથી. શાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ એ મૂળતત્ત્વોને ઉખેડવાનો નહિ પણ તેને ટકાવવાનો છે. અને ગીતા મારે માટે સંપૂર્ણ છે એનું કારણ એ છે કે તે આ મૂળતત્ત્વોનું સમર્થન કરે છે, એટલું જ નહિ પણ ગમે તે ભોગે એને વળગી રહેવા માટે આપણને સંગીન કારણો આપે છે. મેં સૂચવેલો સુવર્ણનિયમ ન

હોય તો પરસ્પરવિરોધી વચનોના અરણ્યમાં, અને સુંદર રીતે છાપેલા અને એટલી જ સુંદર રીતે બાંધેલા સંસ્કૃત ગ્રંથો, જેને સામસામા પક્ષના પંડિતો અપૌરુષેય ગણાવે છે, તેના ઢગલામાં મારા જેવા પ્રાકૃત જનો ગોથાં ખાયાં જ કરે. સ્મૃતિઓ અનેક છે, ને તેમાંની કેટલીક તો જે નાના પ્રદેશમાં થોડાક લોકો તેને માનતા હોય તે પ્રદેશની બહાર જાણીતી નથી હોતી. એનું મૂળ અથવા એ રચાયાની તારીખ કોઈ બતાવી શકતું નથી. એવો એક ગ્રંથ મેં દક્ષિણમાં જોયેલો. આ ગ્રંથ વિષે જ્યારે સાક્ષર મિત્રોને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે એમને એની કશી ખબર નથી. આગમોની સંખ્યા પણ નાનીસૂની નથી. એમને તપાસતાં જણાય છે કે તેઓ પરસ્પરવિરોધી હોય છે, અને જે નાના ક્ષેત્રમાં તેનો સ્વીકાર થયો હોય તેની બહાર પ્રમાણભૂત ગણાતા નથી. જો આ બધા ગ્રંથો હિંદુઓને માટે પ્રમાણભૂત ગણાય તો એવો એકે અનાચાર નથી જેને માટે શાસ્ત્રનો આધાર ન મળે. અને પ્રાચીન મનુસ્મૃતિમાંથી પણ જો શંકાસ્પદ પ્રામાણ્યવાળા શ્લોકો કાઢી નાંખવામાં ન આવે તો એ આખા મહાન ગ્રંથમાં જે ઊંચામાં ઊંચો નૈતિક ઉપદેશ ઠેકઠેકાણે વેરાયલો છે તેનાં વિરોધી વાક્યો કેટલાંયે મળી આવે. તેથી ભગવદ્ગીતામાં એક જ જગાએ જ્યાં 'શાસ્ત્ર' શબ્દ આવે છે ત્યાં મેં એનો અર્થ ગીતા બહારનો કોઈ ગ્રંથ કે વિધિવાક્ય એવો નથી કર્યો, પણ એનો અર્થ કોઈ જીવતા પ્રામાણ્યમાં—કોઈ વ્યક્તિમાં મૂર્તિમંત થયેલો સદાચાર છે. હું જાણું છું કે એથી આ ટીકાકારને સંતોષ નહિ થાય. અને પ્રાકૃત માણસ તરીકે હું કોઈને દોરી ન શકું, પણ હું શાસ્ત્રનો ચોકસ શો અર્થ કરું છું એ જણાવીને મારા ટીકાકારોની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરી શકું.

ઈશ્વરી પ્રેરણા અને અંતરનાદ

બીજો એક આ સવાલ એટલા જ આગ્રહથી ફરીફરીને પુછાય છે: "ઈશ્વરી પ્રેરણા અને અંતરનાદનો અર્થ આપ શો કરો છો? અને જો

દરેક માણસ પોતાને એવી પ્રેરણા થયાનો દાવો કરે અને દરેક જણ પોતાના પડોશીઓથી-સાવ જુદી રીતે વર્તે તો આપની અને દુનિયાની શી દશા થાય ? ”

આ સારો સવાલ છે. ઈશ્વરે જો આત્મરક્ષાને સારુ સગવડ ન કરી રાખી હોત તો આપણી માઠી દશા થાત. તેથી એ દાવો ભલે બધા કરે, પણ એ સાચો પાડી બતાવનારા તો થોડાક જ નીકળશે. જગતના કોઈ રાજાની સત્તા ચલાવવાનો ખોટો દાવો કરનાર કરતાં ઈશ્વરની પ્રેરણા કે અંતરનાદની આજ્ઞા થયા વિના એનો જૂઠો દાવો કરીને ચાલનારની બૂરી દશા થશે. પહેલો તો પકડાશે તો શારીરિક ઇજા પામીને છૂટી જશે, પણ બીજો તો શરીર અને આત્મા ઉભયસહિત વિનાશ પામશે. ઉદાર મનના ટીકાકારો મારા પર દગાનો આરોપ મૂકતા નથી, પણ કહે છે કે હું ભારે ભ્રમણામાં પડેલો હોવાનો સંભવ છે. તોપણ મારે માટે એનું પરિણામ હું જૂઠો દાવો કરતો હોઉં એથી બહુ જુદું ન આવે. મારા જેવા નમ્ર શોધક હોવાનો દાવો કરનારે અત્યંત સાવચેત રહેવું જોઈએ અને મનનું સમતોલપણું સાચવવું જોઈએ. ઈશ્વર એને પ્રેરણા કરે તે પહેલાં તેણે શૂન્યવત્ બની જવું પડે છે. આ વસ્તુ વિષે હું વધારે ન કહું. મેં જે દાવો કર્યો છે તે અસાધારણ નથી તેમ એકલપેટો પણ નથી. જેઓ સર્વભાવે ઈશ્વરને શરણે જાય છે તે સૌનાં જીવનનો તે નિયામક બને છે. ગીતાની ભાષામાં, જેમણે સંપૂર્ણ અનાસક્તિ એટલે કે આત્મવિલોપન સાધ્યું છે તેમની મારફતે ઈશ્વર પોતાનું કામ સાધે છે. આમાં ભ્રમણાનો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો. મેં એક સાદું શાસ્ત્રીય સત્ય રજૂ કર્યું છે. જેનામાં એવી લાયકાત મેળવવાની ઇચ્છા અને ધીરજ હોય તે સૌ એની કસોટી કરી શકે છે. એ લાયકાત પણ સમજવામાં અતિશય સાદી અને જ્યાં નિર્ધાર હોય ત્યાં પ્રાપ્ત કરવી સહેલી છે. છેવટે, મારા દાવાને વિષે કોઈએ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. હું લોકોને જે કરવાનું કહું છું તે બુદ્ધિની કસોટીએ ચડી શકે એવું છે. હું ચાલ્યો જઈશ ત્યારે પણ અસ્પૃશ્યતા દૂર

કરવાની તો રહેશે. અપવાસની પ્રેરણા ઈશ્વરે કરેલી છે કે નહિ એની ફિકર મારા નિકટમાં નિકટના સાથીઓએ પણ કરવાની જરૂર નથી. તેઓ મારી પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે આ કાર્યમાં બેવડા ઉત્સાહથી કામ કરે. એ તો આપત્તિ નહિ જ ગણાય; પછી ભલેને એમ માલૂમ પડે કે અપવાસ એ એક મનસ્વી મિત્રનું બેવકૂફીનું પગલું હતું. જેમને મારે વિષે પ્રેમ કે વિશ્વાસ નથી તેમના પર અપવાસની અસર થવાની નથી. તેથી મારા ધારેલા અપવાસની અથવા એ વિષેના મારા દાવાની વાત ફરીફરીને કર્યા કરવાથી પ્રજા મૂંઝાય છે, અને રાષ્ટ્રની સામે જે મહાન કાર્ય પડેલું છે તેમાંથી ધ્યાન આડું દોરાય છે. તેથી મારી પાસેના ઢગલાબંધ કાગળોમાંથી વીણી કાઢેલાં થોડાંક ચિત્રો તરફ વાચકનું ધ્યાન ખેંચી આ લેખ પૂરો કરીશ.

હરિજનના વાસ

આ એક ચિત્ર વિલેપારલેનું છે. ત્યાં હિંદુઓની તેમજ બીજી કોમોની વસ્તી છે. વિલેપારલેમાં સુમારે ૧૭૦૦ ઘર છે. મ્યુનિસિપાલિટીને રૂ. ૭૦,૦૦૦ ની આવક છે, તેમાંથી રૂ. ૩૧,૦૦૦ સફાઈકામ પાછળ વપરાય છે. ભંગીઓને જે લત્તામાં રાખવામાં આવે છે ત્યાં નથી પાકા રસ્તા, નથી પાણીની ગોઠવણ, નથી સ્વચ્છતાની સગવડ. જમીન પણ નીચાણમાં છે. ઝૂંપડાં એ એક વખતે પાયખાનાં માટે વપરાયેલા ડબાનાં પતરાંનાં બનાવેલાં ઘોલકાં છે. દીવાબત્તીની સગવડ નથી. પાસે જ પરાનો કચરો નાંખવાનો ઉકરડો છે. તેમાંથી હમેશાં દુર્ગંધ છૂટ્યાં કરે છે. એની જોડાજોડ પાયખાનાંની મોટરોના ખટારા રાખવાની જગા છે. આની સાથે મેલા ડબા ધોવા માટે પાણીનો એક નળ જોડેલો છે. મુકાદમ જો ભલો હોય તો ભંગીઓને આ નળે પાણી ભરવા દે ! બીજી બાજુ ઘરોનાં જાજરૂની ડોલો જેમાં ઠલવાઈને જાય છે એ ગાડાંની હાર પડેલી છે. આ સ્થિતિમાં ભંગીઓને જિંદગી કાઢવી પડે છે. આ ઝૂંપડાંની આસપાસ જે ખેતરો છે તે ઘણીવાર પાણીથી ભરાઈ જાય છે ને તેમાંથી મચ્છર પેદા થાય છે ને વીંછી, સાપ, ઉંદર ભરાઈ રહે છે. આ

સ્થિતિમાં ૩૧ કુટુંબો રહે છે. એમાં ૩૫ પુરુષો, ૨૫ સ્ત્રીઓ, ૩૪ છોકરા અને ૧૫ છોકરીઓ છે. ૧૦૯ માણસની આ વસ્તીમાંથી ફક્ત ૯ છોકરા માંડ કંઈ કે વાંચીલખી શકે છે. બાકીનાં બધાં સાવ નિરક્ષર છે. આ પરું એવું છે કે ત્યાંના રહેવાસીઓમાં જો આ મનુષ્ય ભાઈબહેનો વિષે કંઈ પણ વિચાર હોય તો તેમને માટે તેઓ સ્વચ્છ ઘરોમાં સ્વચ્છતાથી રહેવાની સગવડ આપી શકે, અને પાણી, દીવાબત્તી વગેરે શહેરી જીવનની જે સગવડો છે તે બધી પૂરી પાડી શકે. અહીં સનાતનીઓ તેમજ સુધારકો બંનેને માટે કામ છે. વિલેપારલેની મ્યુનિસિપાલિટીની આવક ફક્ત ૭૦ હજારની છે તેમાંથી તે ૩૧ હજારની મોટી રકમ પાયખાનાંની સફાઈ માટે વાપરે છે એમ કહેવું એ મારી ફરિયાદનો જવાબ નહિ ગણાય. હું જાણું છું કે વિલેપારલેના રહેવાસીઓ એટલા શ્રીમંત છે કે તેઓ આ ઉપયોગી સમાજસેવકોને અર્થે પોતાના પર ખાસ કર નાંખી શકે એમ છે. પણ એને હું ધીમી ક્રિયા ગણું. ત્યાંના હિંદુ રહેવાસીઓનો પ્રથમ ધર્મ એ છે કે રાતોરાત સારું ઉઘરાણું કરવું અને ભંગીઓને માટે સગવડવાળાં ઘર અને બીજી સગવડો કરી આપવી. તેઓ જો એટલું કરે તોપણ પોતાનાં ભાઈભાંડુ પ્રત્યેની એક સાદી ફરજ તેમણે મોડેમોડે બજાવી કહેવાશે. તેઓ આટલું કરે પછી તેઓ ભંગીઓને કંઈક સુખે રહેવાની સગવડ આપવા જે વાર્ષિક ખરચ કરવું જ પડવાનું છે તેને સારુ મ્યુનિસિપાલિટીમાં હિલચાલ કરે એ બરાબર ગણાય.

બરાબર આવું જ ચિત્ર અખિલ ભારત અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સંઘના અવિશ્રાંત મંત્રી શ્રી. ઠક્કરબાપાએ સંઘ તરફથી આદરેલા પ્રવાસમાં તપાસેલા ભંગીઓના વાસનું દોર્યું છે. બિહાર પ્રાંતમાં દાનાપુરમાં અને પટણાની આસપાસ એવા વાસોની દશા વિષે તેમણે દુઃખદાયક કથની વર્ણવી છે. શાસ્ત્રમાં અસ્પૃશ્યતા વિષે શું છે ને શું નથી એના વ્યર્થ ઝઘડામાં પડવાને બદલે આપણે દરેક જણ હરિજનોની દુર્દશા સુધારવાના કામમાં રોકાઈ જઈએ તો કેવું સારું! મને લખનારા તમામ વિદ્વાન પત્રલેખકોને

આમાં પૂરતું ને તેથીયે વધુ કામ મળી રહે એમ છે; કેમકે એમણે લગભગ સૌએ મને ખાતરી આપી છે કે હરિજનોની આર્થિક અને નૈતિક સ્થિતિ સુધારવાની ઇચ્છામાં તેઓ કોઈનાથી ઊતરે એમ નથી.

તા. ૧૭-૧૧-૧૯૩૨.

ધર્મરક્ષાને કાજે

મતગણતરી

જાન્યુઆરીની ૧લી તારીખ નજીક આવતી જાય છે તેમતેમ ગુરુવાયુર વિષેના કાગળો વધતા જાય છે. એ કાગળોમાંથી ઊભા થતા પ્રશ્નોના એકેએક જવાબ આપવાને બદલે મારી સ્થિતિનું જાહેર નિવેદન કરીને એ બધાનો જવાબ આપવો કદાચ સહેલો પડશે. જો જાન્યુઆરીની ૨જી તારીખ પહેલાં ગુરુવાયુરના મંદિરમાં હરિજનોને સવર્ણ હિંદુઓના જેટલી જ છૂટથી પ્રવેશ નહિ મળે તો તે તારીખે અપવાસ શરૂ થશે. પણ જો એમ ચોક્કસ માલૂમ પડે કે પડોશમાં વસતા મંદિરમાં જનારા હિંદુઓ હરિજનોના મંદિર-પ્રવેશની વિરુદ્ધ છે, અથવા જો એમ ચોક્કસ જણાય કે હરિજનો માટે મંદિર ખુલ્લું મૂકવાને સૌ આતુર છે પણ આવતી ૨જી જાન્યુઆરી પહેલાં ન ટળી શકે એવી કાયદાની મુશ્કેલી નડે છે, તો મારો અપવાસ મુલતવી રહેશે. મારી પાસે આવેલા ઘણાખરા કાગળોમાં મને ખાતરી આપવામાં આવેલી છે કે મંદિરમાં જનારાઓ મંદિરમાં હરિજનોને દાખલ કરવાની તરફેણમાં છે. એક બે પત્રલેખકો આ વાતનો સખત વિરોધ કરે છે, અને કહે છે કે જો યોગ્ય રીતે મતગણતરી કરવામાં આવે તો બહુ જ મોટો ભાગ હરિજનોના

પ્રવેશની વિરુદ્ધ છે એમ જણાઈ આવશે. આ પત્રલેખકોએ પોતાના અભિપ્રાયના સમર્થનમાં કશો પુરાવો આપ્યો નથી, જ્યારે બીજાઓ કહે છે કે તેમણે પોતાની રીતે મતગણતરી કરી છે અને તેનું પરિણામ હરિજનોના મંદિરપ્રવેશની તરફેણમાં આવ્યું છે. જો રૂઢિચુસ્ત લોકો સંમત થાય તો બંને પક્ષે નીમેલા મધ્યસ્થોની હાજરીમાં તરત જ લોકમતની ગણતરી કરી શકાય. ગયા શનિવારે 'ટાઈમ્સ ઑફ ઇંડિયા'ના ખબરપત્રીના સવાલનો જવાબ આપતાં મેં જે યોજના સૂચવી છે તે અહીં ફરી આપવાની જરૂર નથી.* ગમે તેમ હો, સુધારક પક્ષે બિલકુલ વખત ગુમાવ્યા વિના પોતાના કથનને નિર્વિવાદ પુરાવાથી સબળ બનાવવું જોઈએ.

ચાવી પ્રજાના હાથમાં

પણ તેઓ કહે છે કે મંદિરમાં જનારાઓના બહુ જ મોટા ભાગનો અભિપ્રાય તેમની તરફેણમાં હોય તોપણ મંદિરની ચાવી ઝામોરીનના હાથમા છે. એ વાતમાં શાબ્દિક સત્ય છે ખરું, પણ ઝામોરીન મંદિરના માલિક નથી. તેઓ ટ્રસ્ટી હોઈ મંદિરમાં જનારના પ્રતિનિધિ છે. તેથી એ પ્રજાના મોટા ભાગે સ્પષ્ટપણે પ્રગટ કરેલી ઇચ્છાનો તેઓ વિરોધ ન કરી શકે. જો કાયદાની કંઈ મુશ્કેલીઓ હોય તો તે તેમણે દૂર કરવી જોઈએ, અને તેઓ તેમ ન કરે તો એનો અર્થ એટલો જ છે કે તેમને પોતાના સ્પષ્ટ કર્તવ્યનું પાલન કરવાની ફરજ પાડવા જેટલો લોકમત પ્રબળ થયો નથી. એટલે મારો અપવાસ લોકમતને એટલો પ્રબળ બનાવશે જેથી એનો પ્રભાવ પડ્યા વિના ન રહે. એટલે ખરું જોતાં મંદિરની ચાવી પ્રજાના હાથમાં છે. પણ કાયદાનું એક સૂત્ર છે કે કાયદો અથવા ન્યાય જાગતાને મદદ કરે છે, આળસુને નહિ. તેથી કેરળ પ્રાંતના સુધારકોએ ઝામોરીનને દોષ દેવો ન ઘટે. ઝામોરીનને વિષે દુષ્ટ હેતુનું આરોપણ કરવું એમાં અવિવેક અને અન્યાય છે. તેઓ જો હરિજનો માટે મંદિર ખુલ્લું મૂકવા તૈયાર ન હોય તો આપણે

* જુઓ 'મતગણતરી,' પૃ. ૭૬

માનવું જોઈએ કે પ્રજાની માગણી તેમને ગળે ઊતરી નથી. તે ના પાડે તો આપણે એમને ગાળ ન દેવી ઘટે, પણ આપણા પક્ષની નબળાઈ શોધવી ઘટે. આ પ્રજાની સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કરેલી ઇચ્છા છે અને ઝામોરીન પ્રજાના પ્રતિનિધિ હોઈ એ ઇચ્છાને તરછોડી ન શકે, એવી લાગણી પ્રજામાં પેદા થાય એમાં જ વધારે ગૌરવ અને ઔચિત્ય છે.

ગુરુવાયુરનો પ્રશ્ન આખા રાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન થઈ ચૂકયો છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં સવર્ણ હિંદુઓ જાગ્રત થાય અને પોતાનો મત જાહેર કરે કે પોતે ગુરુવાયુરના મંદિરમાં હરિજનોને પ્રવેશ મળે એમ ઇચ્છે છે. આવા પ્રામાણિકપણે અને સ્વતંત્રપણે પ્રગટ કરેલા અભિપ્રાયની શક્તિ અમોઘ થઈ પડશે.

હું સુધારકોને ચેતવણી આપી ચૂકયો છું કે તેમનાથી રૂઢિચુસ્ત સનાતનીઓ, અથવા વાઇસરૉયને કરેલી અરજીમાં તેમણે જે નામ ધારણ કર્યું છે તે વાપરીએ તો 'નાફેરવાદીઓ' વિષે અઘટિત ભાષા ન જ વપરાય. તેમને પોતાનો અભિપ્રાય ધરાવવાનો હક છે. હું આ અસ્પૃશ્યતાના સવાલને મુખ્યત્વે ધાર્મિક ગણું છું, એટલે હું ઇચ્છું છું કે સુધારકો અને નાફેરવાદીઓ એકબીજા પર દુષ્ટ હેતુનો આરોપ મૂકયા વિના ધાર્મિક ભાવનાથી કામ કરશે. કોઈ પણ સુધારો બળાત્કારથી ન કરાવી શકાય, ન કરાવવો જોઇએ; તો પછી ધાર્મિક સુધારામાં તો બળાત્કાર કેમ જ કરાય? આગામી અપવાસનાં મર્યાદા અને ઉદ્દેશ મેં ફરીફરીને અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં વર્ણવ્યાં છે.

મારી ધર્મશ્રદ્ધા

પણ એક સજ્જને પોતાની તેમજ બીજાની વતી ગુજરાતીમાં નીચેની મતલબનો કાગળ લખ્યો છે:

"હું કોઈના પર બળાત્કાર નથી કરવા માગતો એમ આપ કહો એ બધું ઠીક છે, પણ આપના વલણને લીધે કેટલાક લોકોને પોતાની મરજી વિરુદ્ધ વર્તવાની ફરજ પડ્યા

વિના રહેવાની નથી. અમને કેટલાકને આપના ધાર્મિક મત કે આપના ધાર્મિક સુધારા વિષે જરાયે માન નથી, પણ આપની રાજકીય શક્તિ માટે આપ જીવો એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. અને તેથી આપ અપવાસ કરવાની જીદ પકડશો તો અમારે અમારી માન્યતાઓ ગજવામાં મૂકીને આપની મંદિરપ્રવેશની લડતમાં આપને મદદ કરવી પડશે. આ જો બળાત્કાર ન હોય તો એ શબ્દનો અર્થ અમે સમજતા નથી."

મારો જવાબ આ છે. હિંદુસ્તાનમાં હું અગ્રેસર ગણાઉં છું એટલા માટે હું મારી દીર્ઘકાળથી સેવેલી દૃઢ માન્યતાઓ છોડી દઉં એવી અપેક્ષા ન રાખવી જોઈએ; અથવા તો રાજકીય ક્ષેત્રમાં મારો કંઈક પ્રભાવ પડે છે એ કારણે મારી સામાજિક પ્રતિષ્ઠા કે રાજકીય સત્તા ટકાવી રાખવા સારુ મારાથી મારી ધર્મશ્રદ્ધાનું સાટું ન કરી શકાય કે તેના પર રચાયેલી હિલચાલને બંધ ન પાડી શકાય. બીજું બધું એ ધર્મશ્રદ્ધા આગળ ગૌણ છે ને એમાંથી જ ઉદ્ભવેલું છે. એને ફગાવી કે દબાવી દેવાનું મને કહેવું એ મને આપઘાત કરવાનું કહેવા કરતાંયે ભૂંડું છે. હું એમ પણ કહેવાની હિંમત કરું કે જેઓ મારી પ્રતિષ્ઠા કે રાજકીય પ્રભાવ વિષેના પોતાના આદર કરતાં પોતાની માન્યતાઓને ગૌણ માને છે તેમની કંઈ પણ માન્યતાઓ હોય તો તે છીછરી જ હોવી જોઈએ. માન્યતાઓ એથી વધુ ઊંડી ને અવિચળ હોય છે. માણસોએ પોતાની માન્યતાઓને ખાતર સર્વસ્વ હોડમાં મૂક્યાના દાખલા આપણે જાણીએ છીએ. એટલું થયા પછી જ માન્યતાને ધર્મની પદવી મળે.

ભગવાનને ભરોંસે

આ સજ્જન પૂછે છે:

"બિચારા ઝામોરીન શું કરે ? એક બાજુ આપ અને શ્રી. કેલપ્પન અપવાસ કરશો. બીજી બાજુ એક હજાર નાફેરવાદીઓએ એમ જ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો કહેવાય છે. ત્યારે ઝામોરીન કોને રાજી કરે ?"

હું જરા પણ સંકોચ વિના જવાબ આપું છું કે ઝામોરીને એકે પક્ષને રાજી કરવાનો નથી. તેમણે સત્યનારાયણને રાજી કરવાનો છે. તેમણે પોતાના

ધર્મનું પાલન કરવાનું છે, ને તેમ કરતાં હજારો નાસ્તિકવાદીઓની, શ્રી. કેલપ્પનની અને મારી આહુતિ આપવી પડે તો તે આપવાની હિંમત તેમનામાં હોવી જોઈએ. તો તેઓ આજની તેમજ ભવિષ્યની પેઢીઓના આદરને પાત્ર થશે. અપવાસીસંઘની સંભાળ તો ભગવાન રાખશે. અપવાસ કરનારા પોતાને જે સત્ય દેખાય છે તેની રક્ષા કરવાને માટે અપવાસ આદરશે, અને સત્યનારાયણને એમનું જે કરવું હશે તે કરશે. જો તેમનો અપવાસ અંતરની પ્રેરણાથી થયેલો હશે તો અપવાસમાં જ એમને એનું ફળ મળી રહેશે, અને જે હેતુને માટે એ આદરેલો તે સિદ્ધ થયેલો દેખાય કે ન દેખાય પણ અપવાસ કરનારાઓનું તો શ્રેય જ થશે.

ઈશ્વર અને અંતરનાદ

આ જ સજ્જન વળી પૂછે છે:

"પણ આપ ઈશ્વરી પ્રેરણાની, અંતરનાદની ને એવી બધી વાતો કરો એ તો ઠીક છે. બીજા પણ એવો દાવો કરી શકે અને કરે પણ છે. પણ અમારા જેવા જેમને અંતરનાદ નથી અને જેમની પાસે લોકો આગળ વારેઘડીએ બતાવવાનો ઈશ્વર નથી તેમણે શું કરવું ને બેમાંથી ક્યા પક્ષ પર આસ્થા રાખવી?"

હું તો આટલું જ કહી શકું: તમે પોતા સિવાય બીજા કોઈના પર આસ્થા ન રાખો. તમારે તમારો જ અંતરનાદ સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પણ 'અંતરનાદ' શબ્દ તમારે ન જોઈતો હોય તો 'બુદ્ધિનો અવાજ' એ શબ્દ વાપરો. એ અવાજને તમારે અનુસરવું જોઈએ. અને જો તમારે ઈશ્વરને આગળ ન ધરવો હોય તો તમે બીજી કોઈ વસ્તુને આગળ ધરવાના જ એમાં મને શંકા નથી. એ વસ્તુ અંતે ઈશ્વરરૂપ જણાશે, કેમકે સદ્‌ભાગ્યે આ વિશ્વમાં ઈશ્વર સિવાય બીજી કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુ છે જ નહિ. હું એમ પણ કહું કે અંતરનાદની પ્રેરણાથી વર્તવાનો દાવો કરનાર દરેક જણને એ પ્રેરણા નથી હોતી. બીજી બધી શક્તિઓની જેમ આ શાંત, સૂક્ષ્મ અંતરનાદને સાંભળવાની શક્તિ મેળવવાને, કદાચ બીજી કોઈ

પણ શક્તિની પ્રાપ્તિ માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે પૂર્વાભ્યાસ અને સાધનાની જરૂર રહે છે. અને જો દાવો કરનાર હજારોમાંથી થોડાક પણ પોતાનો દાવો સિદ્ધ કરવામાં સફળ નીવડે તો એટલાને ખાતર પણ લેભાગુ લોકોનો દાવો ચાલવા દેવાનું ને સાંખવાનું જોખમ વહોરવું પડે તો વહોરવાજેવું છે.

એક જ વૃક્ષની શાખાઓ

આટલું આ ગુજરાતી પત્રલેખકને વિષે. હવે અંગ્રેજીમાં લખનાર એક સજજનના પ્રશ્નની ચર્ચા કરીને આ લેખ મારે સમાપ્ત કરવો જોઈએ. આ સજજનનો કાગળ લાંબો ને વિસ્તૃત દલીલોથી ભરેલો છે, પણ મને લાગે છે કે નીચે આપેલા સારમાં એમના કહેવાનો આશય આવી જાય છેઃ

"અત્યારસુધી આપનામાં કોમીવાદ લવલેશ નહોતો એ હું જાણું છું, પણ હવે આપ એકાએક કોમી લેબાસમાં પ્રગટ થયા છો. સ્વરાજને ખાતર કે કોમી એકતાને ખાતર આપ અપવાસ કરત તો હું તે સમજી શકત ને વાજબી ગણત. પણ હિંદુધર્મ માટેનો આપનો આ અપવાસ હું સમજી શકતો નથી. મેં આપને કદી હિંદુ માન્યા નથી, સંકુચિત હિંદુ તો હરગીજ માન્યા નથી. હરિજનો જેઓ મંદિરમાં જવા માગતા નથી તેમને માટે મંદિર ખુલ્લાં મૂકવાનો શો અર્થ?"

આ સવાલ મને ગમે છે. હું જેવો છું તેથી જુદો કોઈની આગળ દેખાવાની મારી બિલકુલ ઇચ્છા નથી. મને હિંદુધર્મની કે હિંદુ જાતિની શરમ નથી. હું સંકુચિત હોવાનો સદંતર ઇનકાર કરું છું. કોઇ સંકુચિત સંપ્રદાય મને એક ક્ષણ પણ બાંધી ન શકે એવી મારી કલ્પના છે. અને અસ્પૃશ્યતાના 'અદકેરા અંગ'થી હિંદુધર્મ સંકુચિત સંપ્રદાય બની જાય એ કારણે જ મેં અસ્પૃશ્યતા સામે બળવો કર્યો છે. અને એ કલંકને ધોવા માટે મારે પ્રાણાર્પણ કરવું પડે તોયે હું એને સોંઘો સોદો ગણું. મારામાં કોમીવાદ બિલકુલ નથી, કેમકે મારો હિંદુધર્મ સર્વસહિષ્ણુ છે. એને નથી ઇસ્લામનો વિરોધ, નથી ખ્રિસ્તીધર્મનો વિરોધ, કે નથી બીજા કોઈ પણ ધર્મનો વિરોધ. એને તો ઇસ્લામ પ્રત્યે

સદ્દભાવ છે, ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રત્યે સદ્દભાવ છે, જગતના બીજા તમામ પ્રચલિત ધર્મો પ્રત્યે સદ્દભાવ છે. મારે મન હિંદુધર્મ એ એક જ મહાવૃક્ષની અનેક શાખામાંની એક છે. એ ભિન્નભિન્ન શાખાઓના એકત્રિત બળ અને ગુણ પરથી જ આપણે એ વૃક્ષનાં મૂળની અને તેના ગુણની કિંમત આંકીએ છીએ. અને જો હું જેના પર બેઠેલો છું ને જે મને પોષણ આપે છે તે હિંદુ શાખાની સંભાળ લઉં તો મેં બીજી શાખાઓની પણ સંભાળ લીધી જ ગણાય. જો હિંદુ શાખાને ઝેર લાગેલું હોય તો એ ઝેર બીજી શાખાઓમાં પણ ફેલાવાનો સંભવ છે. એ ઝેરી શાખા સુકાઇ જાય તો એના સુકાવાથી વૃક્ષની શક્તિ જરાયે ઓછી થવાની નથી.

સવર્ણોનું પ્રાયશ્ચિત્ત

આ પત્રલેખક અને એમના જેવા વિચારવાળા જો અત્યારસુધી મારું કહેવું સમજ્યા હોય તો તેઓ જોઈ શકશે કે જો આ મારી કલ્પનાના હિંદુધર્મ માટે મરવાનું સદ્દભાગ્ય ઇશ્વર મને આપશે તો મેં સર્વ કોમોની એકતા માટે તેમજ સ્વરાજ માટે પૂરતું પ્રાણાર્પણ કર્યું ગણાશે. છેવટે, હું અગાઉ કહી ચૂકયો છું તે ફરીથી કહું છું કે મંદિરો ખૂલે તો હરિજનો તેમાં જવા માગે કે નહિ એ પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત છે. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એ હરિજનો પર ઉપકાર કરવાની વાત નથી. એ તો સવર્ણ હિંદુઓએ કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત અને આત્મશુદ્ધિ છે, અને હિંદુ મંદિરો હરિજનો માટે ખુલ્લાં મૂકવાં ને તેમાં તેમને નોતરવા એ સવર્ણોએ કરવાનાં અનેકમાંનું એક પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

તા. ૨૮-૧૧-૧૯૩૨.

સુધારાનો કાર્યક્રમ

ઉદ્ધાર કોનો ?

અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સંઘની સભામાં હાજરી આપનાર મિત્રોમાંથી એકે મને એક પ્રશ્નમાળા આપી હતી. એ પ્રશ્નોમાં એમણે દલીલો પણ વણી દીધેલી હતી. સંક્ષેપને ખાતર હું આ સવાલોમાંથી સૌથી મહત્ત્વના એક પત્રના રૂપમાં નીચે આપું છું:

"સંઘ આપની સૂચનાથી અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો કાર્યક્રમ પાર પાડવાને રચાયો છે, તેથી કાર્યકર્તાઓ આપની પાસેથી ચોક્કસ માર્ગદર્શનની અપેક્ષા રાખે એ સ્વાભાવિક છે. ત્યારે મને પહેલો સવાલ આ સૂઝે છે: કાર્યકર્તાઓએ સુધારકો બની હરિજનોના ઉદ્ધારનું કામ કરવાનું છે કે પોતાના ઉદ્ધારનું? પોતાના ઉદ્ધારનું કામ કરવાનું હોય તો સવર્ણ હિંદુઓમાં જ કામ કરવા પર વધુમાં વધુ ભાર મુકાવો જોઈએ. અને એમ હોય તો એ કામ કેવી રીતે કરાય?"

આ વ્યાપક પ્રશ્ન છે. અને એનો જવાબ આપતાં આ મિત્રે ઉઠાવેલા મુખ્ય મુદ્દા હું ચર્ચી શકીશ એવી આશા છે. મેં ફરીફરીને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે સવર્ણ હિંદુઓ પાપી છે, ને તેમણે હરિજનો સામે પાપ કર્યું છે. હરિજનોની અત્યારની દશા માટે સવર્ણ હિંદુઓ જવાબદાર છે. એટલે તેઓ

હરિજનોની પીઠ પરથી અસ્પૃશ્યતાનો બોજો ઉઠાવી લઈ ને પોતાનાં પાપનો પસ્તાવો કરી આત્મશુદ્ધિ કરે કે તરત જ આપણે હરિજનોમાં સંપૂર્ણ પરિવર્તન થયેલું જોઈશું. તેઓ જિંદગીભરની ટેવો એકાએક છોડી દેશે એવું નથી, પણ એ ટેવો છોડવાને તેઓ જ્ઞાનપૂર્વક પ્રયત્ન કરશે, અને સવર્ણ હિંદુઓ એમને એ ટેવો છોડવામાં સર્વત્ર સહાયતા આપશે. એક કુટુંબના દલિત સભ્યો જાલિમોની સાથે પુનર્મિલન પામે અને તેની હૂંફ અનુભવે, અને જાલિમો તેમને જાણે તેઓ કદી છૂટા પડ્યા જ ન હોય એવી રીતે અપનાવે એના જેવું આ થશે. એ પરિણામ આવતાં કેટલોક વખત લાગશે એનું દુઃખદ ભાન મને છે, પણ જો આપણામાંથી કેટલાક સમજપૂર્વક સાચું વલણ ન ધારણ કરે તો એ પરિણામ કદી આવવાનું નથી.

બિનશરતે અપનાવો

ઉદાર વિચારના કાર્યકર્તાઓમાં પણ મેં ઘણીવાર કહેવાતું સાંભળ્યું છે કે હરિજનો પોતાની કુટેવો છોડે, કેળવણી પામે અને સ્વચ્છ જીવન ગાળતા થાય ત્યારે જ અસ્પૃશ્યતા જવી જોઈએ. આમ કહેનારાઓ સાવ ભૂલી જાય છે કે હરિજનો 'અસ્પૃશ્ય' રહે ત્યાંસુધી આ વસ્તુઓ કરવા ઇચ્છે તોયે નહિ કરી શકે. તેઓ એ પણ ભૂલી જાય છે કે કેટલાક હરિજનો સ્વચ્છ રહેણી રાખે છે તેમને સવર્ણ હિંદુઓ સમાનભાવે આવકાર આપતા નથી. અને તેમનામાંના સારામાં સારા માણસોને જીવનની સામાન્ય સુખસગવડે, અને સવર્ણ હિંદુઓ સાથેના રોજના સંસર્ગથી અળગા રાખવામાં આવે છે. તેઓ અંત્યજ જન્મ્યા એટલા જ કારણે તેમને જીવનભરના દાસ ગણવામાં આવે છે, અને રીતભાતના ફેરફાર કે બીજા કોઈ પણ કારણે એ દાસપણામાં ઘટાડો થઈ શકતો નથી. તેથી હરિજનોને સારી રહેણી રાખવા પ્રેરનાર કારણ જ રહેતું નથી; ક્યાંથી રહે? એટલે આ અનિષ્ટને દૂર કરવાનો અને તેમનામાં મનુષ્ય તરીકેનું સ્વાભિમાન ઉત્પન્ન કરવાનો એક જ રસ્તો એ છે કે સવર્ણ હિંદુઓ પહેલાં તો તેમને બિનશરતે અપનાવે. પછી જ તેમની સ્થિતિમાં મોટા પ્રમાણમાં પરિવર્તન થઈ શકે.

તેથી સવર્ણોના મત કેળવવાના અને ભેગા કરવાના પ્રચંડ આંદોલનને કાર્યક્રમમાં સૌથી પ્રથમ અને અગ્રસ્થાન અપાવું જોઇએ. આ કામ ભારેમાં ભારે વેગથી ઘેરઘેર પહોંચી જઈને અને દેશમાં આ વિષયના સાહિત્યનું પૂર ફેલાવીને કરી શકાય. મારા મત પ્રમાણે અસ્પૃશ્યતા એ અસત્યના જેટલું જ સ્વયંસિદ્ધ પાપ છે. આ કથનને શાસ્ત્રોના ટેકાની જરૂર નથી. છતાં કેવળ જન્મને કારણે અસ્પૃશ્યતાનું સમર્થન કરવા માટે શાસ્ત્રોની મદદ લેનારા વિદ્વાનોનો એક વર્ગ પડ્યો છે, તેથી કાર્યકર્તાઓ સુધારાપક્ષના સાહિત્યથી સજજ રહે એ સારું છે. શાસ્ત્રજ્ઞ લોકોનો એક એવો વર્ગ વધતો જાય છે જે આગ્રહપૂર્વક એ મત ધરાવે છે કે આજે જે અસ્પૃશ્યતા મનાય છે ને પળાય છે તેને માટે શાસ્ત્રોમાં બિલકુલ આધાર નથી. આ પ્રચારકાર્ય એવા કાર્યકર્તાઓને સોંપાવું જોઇએ જેઓ ચારિત્રવાન હોય, જેઓ અપમાનથી સહેજે ખળભળી ન ઊઠે એવા હોય, જેમનામાં સામી દલીલો સાંભળવાની ધીરજ અને તેના રદિયા આપવાની ચતુરાઈ હોય.

ઐચ્છિક ત્યાગ

ધાર્મિક સુધારાની હિલચાલમાં કોઈ પણ જાતના બળાત્કારને જરાયે અવકાશ નથી. આમ જાતે મત ભેગા કરતાં જો એમ જણાઈ આવે કે હિંદુઓના મોટા ભાગને અસ્પૃશ્યતામાં કશું પાપ જણાતું નથી, અને તેઓ બીજી રીતે પણ એને દૂર કરવાની અને હરિજનોનો દરજ્જો ચડાવવાની વિરુદ્ધ છે, તો સુધારકોએ દૈવેચ્છાને માથે ચડાવવી પડશે. પછી તેમણે બહુમતીની સામે ચિડાયા વિના જાતે કષ્ટ વેઠીને બતાવી આપવું પડશે કે તેમની વાત સાચી છે ને બહુમતીની ખોટી છે. આ કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે તેઓ હરિજનો સાથે એકતા સાધે અને જે હકો .અને સગવડો આજે હરિજનોને મળતાં નથી તેનો પોતે સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કરે. સ્ત્રીપુરુષોના એ મોટા સમુદાયના આવા ત્યાગથી જ

હરિજનોમાં આશાનો સંચાર થશે, અને તેમની પોતાની નજરમાં તેમની કિંમત વધશે, અને તેમને સુધરવાનો પ્રયત્ન કરવાનું ઉત્તેજન મળશે.

દાતા નહિ, દેણદાર

સવર્ણોમાં સૌથી અસરકારક કામ આ થઈ શકે. તેમને કુટુંબદીઠ ઓછામાં ઓછો એક હરિજન કુટુંબી તરીકે કે ઘરના નોકર તરીકે રાખવાને સમજાવવા જોઈએ. સંસ્કારી કુટુંબોમાં ઓછામાં ઓછા એક અતિથિ વિના ભોજન ન કરવાની પ્રાચીન હિંદુ પ્રથા છે. આજકાલ તો આના પાલન કરતાં ભંગ જ વધારે થાય છે. આને પંચમહાયજ્ઞમાંનો એક ગણેલો છે. એક હરિજનને ભોજનમાં સાથે રાખવો એના કરતાં આ યજ્ઞ કરવાની સારી રીત હું કલ્પી શકતો નથી. આને સહભોજન માનવાની ભૂલ ન થવી જોઈએ. મારે મન સહભોજનનો અર્થ એ છે કે આપણા ખોરાકને જેઓ અડી શકે ને જેમના ખોરાકને આપણે અડી શકીએ તેમની સાથે બેસીને જમવું તે. પણ એકબીજાનો સ્પર્શ કર્યા વિના એક છાપરા તળે સાથે બેસીને જમવું એ સહભોજન નથી. હરિજનોની 'અસ્પૃશ્યતા' દૂર થાય તો બીજા વર્ણોના જેટલી જ છૂટથી તેમને કુટુંબમાં જમાડવામાં કશો વાંધો ન હોઈ શકે.

વળી એવા અસંખ્ય ઉત્સવો, મેળાવડાઓ અને ધર્મવિધિઓ છે જેમાં સવર્ણો હરિજનોને કદી નોતરતા નથી. તેમનાં ઢોર ને ઘરનાં બીજાં પશુ તેમનાં સુખદુઃખમાં ભાગ લઈ શકે, પણ હરિજનો ન લઈ શકે. અને જો લઈ શકે તો તે એવે પ્રસંગે જ્યારે એમને તીખાશથી યાદ કરાવવામાં આવે છે કે તેઓ સવર્ણોની હારનાં માનવી નથી.

સવર્ણ હિંદુઓ પોતાનું પાપ ધૂએ એને માટે તેમનામાં જે જાતનાં પ્રચાર અને કામ થઈ શકે ને થવાં જોઇએ તેનાં થોડાંક દૃષ્ટાંતો જ મેં બતાવ્યાં છે. પણ જેમ કુટુંબમાંથી બહિષ્કૃત કરેલાને પાછો બોલાવવામાં આવે છે ત્યારે તેની ખાસ સારવાર અને કાળજી રાખવામાં આવે છે, તેવી રીતે સવર્ણ હિંદુઓ હરિજનોમાં કામ કરશે. જ્યારે તેમનામાં પોતાના પાપનું ભાન

ખરેખર જાગશે ત્યારે તેઓ હરિજનો પાસે શિક્ષક કે દાતા તરીકે નહિ જાય, પણ દેવાદાર માણસ લેણદારની પાસે પોતાનું દેવું ચૂકવવા જાય એવી રીતે જશે. અને એ નમ્રભાવથી તેઓ હરિજનોને ને તેમનાં બાળકોને શિક્ષણ આપશે અને બીજી દરેક રીતે બનતી મદદ આપશે.

અધીરાઈ જોઈએ

એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જો આ રચનાત્મક કાર્યક્રમ ઉપાડી લેવામાં આવે તો તે એટલો ખરચાળ ને એટલો લાંબોલચ નીવડે કે તેથી તાત્કાળિક લાભ ન થાય. જો એ મૂઠીભર સુધારકોએ પાર પાડવાનો નોખો જ કાર્યક્રમ હોય તો એમ બને ખરું. પણ જો એને આત્મશુદ્ધિના કાર્યક્રમનું એક અંગ બનાવવામાં આવે તો એ જુદું જ રૂપ ધારણ કરે છે. ઝાડની કિંમત જેમ તેના ફળ પરથી થાય છે તે જ રીતે સવર્ણોના હૃદયપરિવર્તનની કિંમત તેનાં પરિણામો પરથી અંકાવાની છે. તેથી, પોતે દિવસમાં પાંચ હરિજનોનો સ્પર્શ કર્યો કે એક હરિજનને જમાડ્યો એટલું કહી શકે એટલું તેમને માટે પૂરતું નથી. તેમનામાં નવા જન્મેલા હરિજનપ્રેમને લીધે તેઓ આ ઉપેક્ષિત માનવજીવોને બની શકે એટલી બધી મદદ કરવાને અધીરા બની જવા જોઇએ. આખરે તો હરિજનોને પોતાને હિંદુધર્મની નવી જાગૃતિની અસર અનુભવવાની છે; અને જ્યાં સુધી સવર્ણો જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ને પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં તેમના સંસર્ગમાં ન આવે ત્યાંસુધી તેઓ એ અસર અનુભવી શકવાના નથી. જો આ જાગૃતિ સાર્વત્રિક હોય તો આ રચનાત્મક કાર્યક્રમ ખરચાળ નહિ નીવડે. સ્થાનિક સ્વયંસેવકો પોતપોતાના લત્તામાં કામ કરે તેમને મહેનતાણાની કશી જરૂર ન હોય. અને જો આ જાગૃતિ સાર્વત્રિક ન હોય તો રચનાત્મક કાર્યક્રમ ચલાવવાની કાર્યકર્તાઓની બેવડી ફરજ થઈ પડે છે. તેથી ધીમો હોય કે વેગવાન, ખરચાળ હોય કે બિનખરચાળ, પણ એ સંઘની પ્રવૃત્તિઓનું એક અંગ ગણાવો જ જોઇએ. તમામ હરિજન બાળકોને અથવા ડાકટરી મદદની જરૂરવાળાં તમામ બીમાર હરિજનોને

તે કદાચ ન પહોંચી શકે, પણ એ દિશામાં જે કંઈ કરવામાં આવશે તે કીમતી ગણાશે અને જે વધુ કામ થવાનું છે તેની આગાહીરૂપ નીવડશે. વળી પૈસાનાં દાન કેટલાં મળે છે તે પરથી સવર્ણ હિંદુઓએ યુગધર્મને કેટલો ઓળખ્યો છે એનું માપ નીકળશે.

મંદિરપ્રવેશ

આ કાર્યક્રમમાં મંદિરપ્રવેશનું સ્થાન સૌથી મહત્ત્વનું છે; કેમકે જ્યારે અસંખ્ય જાહેર મંદિરો હરિજનોને માટે ખુલ્લાં થશે ત્યારે તેમને તત્કાળ પોતાને માટે નવયુગનો ઉદય થતો દેખાશે. પોતે એકવાર સમાજના બહિષ્કૃત હતા એ તેઓ ભૂલી જશે. મંદિરોમાં પરસ્પરના સંસર્ગથી જ તેમનાં દૃષ્ટિ અને જીવનમાં ફેરફાર થશે. તેઓ પોતાની બૂરી ટેવો છોડી દેશે. પણ કેટલાક પત્રલેખકો કહે છે: આજે મંદિરોની શી કિંમત છે? તે અનાચારનાં ધામ છે ને ત્યાં સર્વ પ્રકારનું દુરાચરણ ચાલે છે. મારી પાસે એક કાપલી છે તેમાં એક બહેનનો કાગળ છે. તેમાં એક પ્રખ્યાત મંદિરમાં જે ચાલી રહેલું છે તેનો બેહૂદો ચિતાર છે. આ પ્રસિદ્ધ તીર્થોમાંનાં કેટલાકની સામે જે આરોપો મૂકવામાં આવ્યા છે તે કેટલે અંશે સાચા છે એની મને ખબર નથી. મંદિરો જ્યારે બંધાયાં ત્યારે જેવાં હશે તેવાં અત્યારે નથી એમાં તો કશી શંકા નથી. મંદિરોનો સુધારો એ જ એક સ્વતંત્ર વિષય છે. મંદિરોનો અધઃપાત એ હરિજનોને એમાં પ્રવેશ ન આપવાનું વાજબી કારણ ન ગણાય. હું એટલું જાણું છું કે મંદિરમાં જનારા ગરીબ લોકોના બહુ મોટા સમુદાયને એમાં ચાલતા ભ્રષ્ટાચારનો સ્પર્શ નથી થતો; અને પ્રસિદ્ધ મંદિરો વિષે ગમે તે વાત સાચી હોય પણ એ ગામડાંનાં મંદિરો વિષે સાચી નથી જ. ગામડાંના મંદિરો ગ્રામવાસીઓને માટે આશ્રયસ્થાન હતાં ને હજુ પણ છે. હિંદુ ગ્રામવાસીઓની જીવનવ્યવસ્થા મંદિર વિના ચાલતી કલ્પવી મુસ્કેલ છે. હિંદુ કુટુંબમાં જન્મ હોય, મરણ હોય કે વિવાહ હોય, તેમાં મંદિર આગળ

પડતો ભાગ ભજવે છે. એટલે મંદિર જેવું હોય તેવું, તેમાં હરિજનોને પ્રવેશ મળવો જ જોઈએ.

પણ બીજા એક ભાઈ કહે છે: "હરિજનો અમુક નિયમો—જેમકે સ્વચ્છતા—પાળે જ એવો આગ્રહ આપ નહિ રાખો તો મંદિરોની અત્યારે જ પડુપડુ થઈ રહેલી પ્રતિષ્ઠાને આપ ધક્કો પહોંચાડશો." મને એવી કશી આપત્તિનો ભય નથી. મેં તો કહ્યું છે કે બીજા દરેક હિંદુ પૂજકને લાગુ ન પડતી હોય એવી એકે ખાસ શરત હરિજનોના પ્રવેશ માટે ન મૂકી શકાય. ડૉ. ભગવાનદાસે સૂચના કરી છે કે માણસને અવિચારીપણે જન્મને કારણે અસ્પૃશ્ય ગણવાને બદલે બાહ્ય આચારને કારણે અસ્પૃશ્ય ગણવો જોઇએ. અંતરની સ્વચ્છતાનું તો નિયમન ન થઈ શકે, પણ બાહ્ય આચારનું નિયમન થઈ શકે છે. અને તેથી જેમની ટેવો ગંદી હોય, જેઓ નાહેલા કે સુઘડ ન હોય, જેમણે દારૂ પીધેલો હોય તેઓ સ્વચ્છ થાય ત્યાં-સુધી અસ્વચ્છ ગણાવા જોઇએ. એમ તો દુનિયાભરના સભ્ય સમાજમાં માણસ ગમે તે કારણે અસ્વચ્છ દશામાં હોય ત્યાંસુધી અસ્પૃશ્ય ગણાય છે. પણ સ્વચ્છતાનો હાઉ બનાવીને સવર્ણ હિંદુઓએ હરિજનોનું ચડેલું ઋણ ચૂકવવામાં વિલંબ ન કરવો જોઇએ. તેથી પ્રથમ પગથિયું એ છે કે તેઓ જેવા છે તેવા તેમને અપનાવવા. માત્ર જે સામાન્ય નિયમો આ ખાસ પ્રસંગને માટે ઘડી કાઢેલા ન હોય પણ સુધારો થતા પહેલાં પ્રચલિત હોય તેટલાની જ મર્યાદા રાખવી. હરિજનોની સ્વતંત્રતા પ્રામાણિકપણે જાહેર કરવામાં આવે અને સુસ્થાપિત કરવામાં આવે પછી નવા નિયમો અવશ્ય ઘડી શકાય.

તા. ૯-૧૨-૧૯૩૨.

વચનપાલનનો સવાલ

અચૂક કસોટી

મંદિરપ્રવેશના સવાલને ડૉ. આંબેડકર જેવો નજીવો ગણે છે તેવો હું નથી ગણતો. મારા મત પ્રમાણે, રૂઢિચુસ્ત હિંદુ માનસે યુગધર્મને ઓળખ્યો છે કે નહિ અને હિંદુધર્મને કપાળેથી અસ્પૃશ્યતાની કાળી ટીલી ભૂંસી નાંખવાને તે તૈયાર છે કે નહિ એની આ અચૂક કસોટી છે. મને લાગે છે કે હરિજનોને સવર્ણ હિંદુઓના જેટલી જ છૂટથી તમામ જાહેર મંદિરોમાં દાખલ કરવામાં આવે એની હિંદુ આમવર્ગના તેમજ હરિજનોના મન પર જેટલી અસર પડશે તેટલી બીજા કશાની નહિ પડે. ડૉ. આંબેડકર આને વિષે પ્રમાણમાં ઉદાસીન છે એ હું સમજી શકું છું. પણ હું હરિજનોના થોડાક સંસ્કારી માણસોનો વિચાર નથી કરતો પણ અસંસ્કારી મૂગા સમુદાયનો વિચાર કરું છું. ગમે તેમ તોયે હિંદુ મંદિરો આમવર્ગના જીવનમાં ભારેમાં ભારે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. અને હું આખી જિંદગી

* મંદિરપ્રવેશ એ ગાંધીજીને જિંદગી જોખમમાં નાંખવા જેવો મહત્ત્વનો સવાલ નથી એમ ડૉ. આંબેડકરે જાહેરમાં કહેલું તેને વિષે ઍસોશિયેટેડ પ્રેસના પ્રતિનિધિએ ગાંધીજીને પ્રશ્ન કરેલો તેનો જવાબ.

અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન અને દલિતમાં દલિતની સાથે એકતા સાધવાનો પ્રયત્ન કરનારો રહ્યો, એટલે જ્યાંસુધી હિંદુ સમાજના 'બહિષ્કૃતો'ને માટે તમામ મંદિરો ખુલ્લાં ન થાય ત્યાંસુધી મને સંતોષ નહિ થાય.

પણ આનો અર્થ એવો નથી કે હરિજનોને જે બીજી હાડમારીઓ વેઠવી પડે છે તેની હું કોઈ પણ રીતે ઉપેક્ષા કરું છું. એને વિષેની મારી લાગણી ડૉ. આંબેડકરના જેટલી જ તીવ્ર છે. માત્ર મને એમ લાગે છે કે આ બદીનાં મૂળ એટલાં ઊંડાં ગયેલાં છે કે આપણે જુદીજુદી હાડમારીઓ વચ્ચે પસંદગી ન કરવી જોઈએ, પણ બધીનો એકસામટો નિકાલ કરવા મથવું જોઈએ. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સંઘ સાથે હું જે પત્રવ્યવહાર ચલાવી રહ્યો છું તેનો સાર પણ એ જ છે. ગુરુવાયુરનો સવાલ અકસ્માત મારી સામે આવી પડ્યો છે અને મારી પાસે બીજો રસ્તો જ રહ્યો નથી. શ્રી. કેલપ્પન મારા મત પ્રમાણે ભારતવર્ષના સારામાં સારા મૂક સેવકોમાંના એક છે. તેમને ગમે ત્યારે પ્રતિષ્ઠિત પદ મળી શકે એમ હતું. મલબારના એ જાણીતા લોકસેવક છે. પણ એમણે જાણીજોઈને 'દૂરિત' અને 'અસ્પૃશ્ય' લોકોની સેવામાં ઝંપલાવ્યું. વાઈકમ સત્યાગ્રહ વખતે એમની સાથે કામ કરવાનાં આનંદ અને માન મને મળેલાં. ત્યારપહેલાં લાંબા વખતથી અને ત્યારપછી એમણે દલિત વર્ગની ઉન્નતિ પાછળ પોતાનું જીવન રેડ્યું છે. પ્રજા જાણે છે કે લાંબો વખત રાહ જોયા પછી ગુરુવાયુરનું મંદિર હરિજનો માટે ખોલાવવાના પ્રયત્નમાં પ્રાણાર્પણ કરવાનો તેમણે અડગ નિર્ધાર કર્યો હતો.

શ્રદ્ધાની વેદી પર

પણ મને એમના અપવાસમાં એક ત્રુટી જણાઈ અને તે મેં તરત જ તેમને બતાવી, અને તેમને વિજય હાથવેંતમાં જણાતો હતો છતાં તેમણે ઉદારતાથી મારી વાત માની ને હાથમાં આવેલી જીત જતી કરી, પોતાનું પગલું પાછું ખેંચ્યું, અને અપવાસ મોકૂફ રાખ્યો. મેં જ્યારે

એમને તાર કર્યો ત્યારે હું વચનથી બંધાયો કે જો એમણે આપેલી ત્રણ મહિનાની નોટીસ પૂરી થયે એમને ફરી અપવાસ કરવો પડે તો હું તેમની સાથે અપવાસ કરીશ.* હવે જો હું પાછી પાની કરું અને કેલપ્પનનું થવાનું હોય તે થવા દઉં તો હું હિંદુસ્તાનના સેવક તરીકે તેમજ સાથી તરીકે નાલાયક ઠરું. પણ આમાં એક સાથીની જિંદગીને મારી પોતાની શાખ કરતાં બીજી મોટી વસ્તુ છે. દરેક જણ કબૂલ કરે છે કે હરિજનોનો સવાલ અત્યારે જ ઉકેલાવો જોઈએ, નહિ તો કદી નહિ—ઓછામાં ઓછું અત્યારની પેઢીની હયાતીમાં કે ભવિષ્યની અનેક પેઢીઓ સુધી તો નહિ જ ઉકેલાય. એવાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો છે જેઓ હિંદુધર્મને એટલા જ કારણે વળગી રહ્યાં છે કે તેમની માન્યતા પ્રમાણે હિંદુધર્મમાં માનસિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસને માટે પૂરેપૂરો અવકાશ છે. લગભગ ચાર કરોડ મનુષ્યોની સામે મૂકેલો આ પાપી પ્રતિબંધ હિંદુધર્મના એ દાવાની સામે એક કાયમનું પ્રદર્શન છે. મારા જેવા માણસો માને છે કે અસ્પૃશ્યતા હિંદુધર્મનું અંગ નથી. તે 'અદકેરું

* અહીં જે ત્રુટીનો ઉલ્લેખ છે તેનો ખુલાસો ગાંધીજીએ શ્રી. કેલપ્પનને મોકલેલા નીચેના બે તાર પરથી થશે:

યરવડા, સપ્ટેંબર ૨૯.

"ઝામોરીન મને તારથી કહે છે કે મારે તમને કેટલાક મહિના માટે અપવાસ મોકૂફ રાખવાને વીનવવા. તે કહે છે કે અત્યારે હરિજનોને પ્રવેશ આપવાથી જૂના વિચારના લોકોનો અંતરાત્મા દુભાય અને એવી રીતે એમને દૂભવવા એ બળાત્કાર ગણાય. તમે અંતરને પૂછી જુઓ કે આ પ્રસ્તુત કારણે તમને અપવાસ મોકૂફ રાખવાનો અવકાશ છે કે નહિ? અને ઝામોરીનના તારની દૃષ્ટિએ તમે આ અંતિમ પગલાની પૂરતી નોટીસ આપેલી કે નહિ?"

યરવડા, અક્ટોબર ૨.

"તમારો તાર મળ્યો. તાત્કાળિક પરિણામની આશા હોય તેની નિર્ણય પર અસર ન થવી જોઈએ. કેવળ ધર્મની દૃષ્ટિએ હું મારો અભિપ્રાય ફરી જણાવું છું કે તમારે અપવાસ મોકૂફ રાખવો અને મારા તારમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નોટીસ આપવી. ઈશ્વર સાહ્ય કરશે તો હું એ બોજામાં ભાગ પડાવીશ. સંમતિનો તાર મોકલો."

અંગ' છે. પણ જો એથી ઊલટી સ્થિતિ જણાય અને જો હિંદુ આમવર્ગનું માનસ ખરેખર અસ્પૃશ્યતાને સંઘરવા માગતું હોય તો મારા જેવા સુધારકોને માટે પોતાની શ્રદ્ધાની વેદી પર આત્મબલિદાન આપ્યા વગર બીજો રસ્તો રહેતો નથી.

અંતિમ બલિદાન

આવો અપવાસ આપઘાતમાં ખપે એ મહેણું હું ધીરજથી અને શાંતિથી સાંભળી રહ્યો છું. હું એને આપઘાત માનતો નથી. ઊલટું જ્યારે બીજા તમામ પ્રયત્નો સાવ નિષ્ફળ નીવડે ત્યારે ઊંડી ધર્મશ્રદ્ધાવાળા માણસોને માટે આ અંતિમ બલિદાન સિવાય આત્માની મુક્તિનું બીજું દ્વાર રહેતું નથી તેથી મારા મત પ્રમાણે મેં હિંદુધર્મને સારુ જે દાવો કર્યો છે તેની આ આકરી કસોટી છે. અને જે વચન મેં ગોળમેજી પરિષદમાં કહેલું તે જ અહીં ફરી કહું છું કે જો અસ્પૃશ્યતા જીવે તો હિંદુધર્મ મરી જશે, અને જો હિંદુધર્મને જીવવું હોય તો અસ્પૃશ્યતાને મરવું પડશે. અને આજે હું હિંમતભેર કહું છું કે હિંદુસ્તાનમાં હજારો નહિ તો સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો એવાં છે જેઓ કેલપ્પનની ને મારી પેઠે પ્રાણની આહુતિ આપીને સિદ્ધ કરવા તૈયાર છે કે હિંદુધર્મ એ સાંકડો વાડો કે સંપ્રદાય નથી, પણ જીવતોજાગતો ધર્મ છે, અને કડકમાં કડક અંતરાત્માને, ઊંડામાં ઊંડા વિચારકને, અને મહાનમાં મહાન સંતને તૃપ્તિ અને શાંતિ આપવાને સમર્થ છે.

અપવાસ અને મંદિરપ્રવેશ

ટ્રસ્ટીનો ધર્મ

સ૦—ગુરુવાયુરના પ્રશ્ન વિષે આપે જે અપવાસ કરવા ધાર્યો છે તેનાં કારણ સમજાવશો ?

જ૦—મારો આગામી અપવાસ શ્રી. કેલપ્પનના અપવાસ પર આધાર રાખે છે. સ્વતંત્ર રીતે મારે અપવાસ આદરવો પડે એવા સંજોગો હું કલ્પી શકું છું. ધારો કે ન કરે નારાયણ ને કેલપ્પનનો દેહ પડે તો મારે એ અપવાસ પાર પાડવો પડે. મેં તો એક અંતિમ ઉદાહરણ લીધું છે. સાધારણ સંજોગોમાં કેલપ્પનથી સ્વતંત્રપણે અપવાસ આદરવાની મારી અપેક્ષા નથી.

સ૦—શ્રી. કેલપ્પનને જો એવો સંતોષ થાય કે ખરી દિશામાં પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે, અને થોડા વખતમાં, બરાબર જાન્યુઆરીની ૧લીએ નહિ પણ માનો કે એક બે અઠવાડિયાં મોડું, મંદિર ખૂલ્યા વિના નહિ રહે, તો પછી આપ કેવું વલણ લેશો ?

* તા. ૧૨મો નવેંબરે મદ્રાસના 'હિંદુ' પત્રના પ્રતિનિધિને ગાંધીજીએ આપેલી મુલાકાતમાં થયેલી પ્રશ્નોત્તરી.

ગાં૦—ધારો કે કેલપ્પન એવા નિર્ણય પર આવે તો તેમણે મારી જોડે ચર્ચા કરવી પડશે ને અપવાસનો પ્રસંગ નથી એવી મારી ખાતરી કરી આપવી પડશે. હું તમને કહું કે કેલપ્પન કદી એવું કહે એમ હું માનતો જ નથી. પણ માનો કે કેલપ્પન ચાતરી જાય અને ઈશ્વર અને મનુષ્યને સાક્ષી રાખીને લીધેલી પ્રતિજ્ઞામાંથી છટકવા માગે—જો એવી સહેજ પણ શંકા આવે તો હું તેમને કહીશ કે મારી બુદ્ધિને સંતોષ આપો. પણ મેં હમેશાં કેલપ્પનને અચળ નિર્ધારવાળા અને સત્કાર્યમાં અડગ રહેનારા માન્યા છે.

સ૦—આપના સ્વભાવ પ્રમાણે આપે અપવાસનો નિશ્ચય કરતા પહેલાં ગુરુવાયુર મંદિરપ્રવેશના સવાલની બધી વિગતો તપાસેલી ખરી ?

ગાં૦—સવાલની બધી વિગતો તપાસ્યાનો ડોળ હું ન કરી શકું. કેલપ્પને એ તપાસી હશે એવો મેં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખ્યો છે; જોકે સામાન્ય રીતે હરિજનો માટે મંદિરો ખુલ્લાં મુકાવવાનો દાવો સાચો છે એવી મારા મનની ખાતરી મેં અવશ્ય કરી લીધી છે. પણ કોઈ મને પૂછે કે ગુરુવાયુરના મંદિરના ટ્રસ્ટનો દસ્તાવેજ હોય તો તે તમે જોયો છે? અથવા એ પ્રસિદ્ધ દેવાલયના વહીવટની ચાલી આવતી પ્રથાની તમે બારીકાઈથી તપાસ કરી છે? તો મારે મારું અજ્ઞાન કબૂલ કરવું પડે.

સ૦—ઝામોરીનનો 'હિંદુ' પત્રમાં ૭ મી નવેમ્બરે પ્રસિદ્ધ થયેલો છેલ્લો પત્ર આપે જોયો છે? એમાં ઝામોરીને કહ્યું છે કે કેલપ્પને અપવાસ શરૂ કર્યો ત્યારે પોતે તેમને ખોળાધરી આપેલી કે કેલપ્પન જો અપવાસ છોડે તો પોતે આ સવાલની તપાસ કરશે; પણ કેલપ્પને એ વાતને તરછોડી કાઢી અને અપવાસ ચાલુ રાખ્યો, એટલે હવે પોતે પેલી ખોળાધરીથી બંધાયેલા નથી.

ગાં૦—ઝામોરીને કેલપ્પન પર અવિવેકનો આરોપ મૂકયો છે ને એ કારણે પોતે આપેલી ખોળાધરી પાર પાડવાની ના પાડી છે, એ વસ્તુ સમજી

જ નથી શકાતી. એ ખોળાધરી એમણે કેલપ્પનને આપેલી એ સાચું, પણ એ ખોળાધરી પ્રજાને પણ આપેલી ગણાય, ને એનો અર્થ એ થયો કે ઝામોરીને એવું જાહેર કર્યું કે પોતે આનો તોડ કાઢવાના તમામ પ્રયાસો કરવાના પોતાના ધર્મ વિષે જાગ્રત છે. હું માનું છું કે કેલપ્પનનું વર્તન ગમે તેવું હોય તોયે ઝામોરીન જવાબદાર માણસ તરીકે અને ટ્રસ્ટી તરીકે એ ખોળાધરીનું પાલન કરવા બંધાયેલા છે. હિંદુ મંદિરના ટ્રસ્ટીએ માત્ર રૂઢિની કે અમુક એક વર્ગના ખાસ હકોની રક્ષા કરવાની નથી પણ ખુદ હિંદુધર્મની શુદ્ધિની રક્ષા કરવાની છે, અને હિંદુઓની પ્રતિદિન વિકાસ પામતી આધ્યાત્મિક આકાંક્ષાઓને સંતોષવાની છે. એવા ટ્રસ્ટીને કોઈ એક કે અનેક માણસ પોતાની સામે કંઈ કહે તેથી અસ્વસ્થ થયે ન પાલવે. અને કાયદાના સવાલને વિષે ઝામોરીનની વાત હું જાણું છું, પણ કાયદાની મુશ્કેલીઓ જ્યારે મોટા નૈતિક સુધારાની આડે આવતી હોય ત્યારે તેની સામે લડવું જોઇએ ને તેને દૂર કરવી જોઇએ. તેથી ઝામોરીન કે બીજો કોઈ માણસ મંદિર ખોલવાની સામે કાયદાની મુશ્કેલીઓ રજૂ કરે તો એ સંતોષકારક જવાબ ન ગણાય. જો પ્રજામત નીતિધર્મની દૃષ્ટિએ વાજબી હોય તો ઝામોરીન જેવા ટ્રસ્ટીએ પ્રજાની એ નૈતિક માગણીને સંતોષતાં જે કાયદાનાં વિઘ્નો આડે આવતાં હોય તે દૂર કરવાં જોઇએ.

અપવાસ મોકૂફ રહે ?

સ૦—હરિજનોના મંદિરપ્રવેશ સાટે કાયદામાં સુધારો કરવાના પ્રયત્નો થાય છતાં ૧લી જાન્યુઆરી પહેલાં ધારાસભાને બિલ પસાર કરવાનો વખત ન મળે તો આપ અપવાસ મોકૂફ રાખો ખરા ?

જ૦—ધારો કે ૧લી જાન્યુઆરી પહેલાં કાયદામાં સુધારો કરવો સર્વથા અશક્ય થઈ જાય તો અપવાસ મોકૂફ રાખવાનું એ પૂરતું કારણ ગણાય. એમાં એટલું તો માની જ લીધેલું છે કે જેટલાં પગલાં લઈ શકાય એટલાં લેવાયાં હોય, અને માણસથી કહી શકાય ત્યાંસુધી કાયદો પસાર થવાનો

પૂરેપૂરો સંભવ હોય. એમાં વળી એ પણ માની લીધેલું છે કે પ્રજા, મંદિરના ટ્રસ્ટીઓ અને બધા એકમત થયા હોય.

સ૦—આપ રૂઢિચુસ્ત સનાતનીઓને મળવા બોલાવો અને આ સવાલનો સલાહસંપથી નિકાલ આણવાનો પ્રયત્ન કરો, એ સૂચના પર આપ વિચાર કરો ખરા?

જ૦—કોઈ પણ મહાજનોના મંડળને મારી પાસે બોલાવવામાં હું અવિનય ગણું. એમના પ્રત્યેના આદરને લીધે હું કહું છું કે હું એમને ન બોલાવું. હું આ લોકોને મળવા બોલાવતો નથી એનું કારણ એ નથી કે હું એમને મળવા માગતો નથી, પણ મને લાગે છે કે એમની પાસે મને કહેવાજેવું કશું ન હોય. એમના દરજ્જા વિષેના આદરને લીધે હું તેમને બોલાવતો નથી. પણ હું માત્ર આમંત્રણ મોકલું તો તેઓ ખુશીથી આવે એમ મને જણાય, તો એવું આમંત્રણ મોકલતાં મન કશો સંકોચ ન થાય.

મંદિરપ્રવેશની મર્યાદા

સ૦—કેટલાક લોકો મંદિરપ્રવેશની હિલચાલ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવે છે, અને છતાં જૂના વિચારના સનાતનીઓની લાગણીને પણ માન આપવા માગે છે. એ લાગણી એવી છે કે હરિજનોને ધ્વજસ્તંભ સુધી જવા દેવા અને ઉત્સવને દિવસે મૂર્તિને દર્શન માટે ત્યાં આણવી. આને વિષે આપનો શો મત છે?

જ૦—આ હિલચાલ અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવા માટે છે. તેથી હરિજનોને 'સ્પૃશ્ય' લોકો જેટલા જ હક મળવા જોઈએ. પણ એનો અર્થ એ નથી કે તેમને ગર્ભગૃહમાં પેસવા દેવા જોઈએ, કેમકે ગર્ભગૃહમાં તો પૂજારીઓ જ જઈ શકે છે. જો બ્રાહ્મણેતરોને અસ્પૃશ્ય ગણીને જતાં રોકવામાં આવતા હોય તો એ અસ્પૃશ્યતા જવી જ જોઈએ. પણ જો તેમના પર અસ્પૃશ્યતાની કાળી ટીલી ન હોય, પણ મંદિરના અમુક ભાગ સુધી એકલા બ્રાહ્મણોને જ

જવાની છૂટ હોય, તો આ હિલચાલને અંગે હું એ રિવાજ સામે કશું બોલું નહિ. ધર્મક્રિયાને લગતા બ્રાહ્મણોના એકલપેટા હકોનો સવાલ સાવ નોખો છે, અને જો એકલપેટાપણું કાઢવું હોય તો એ સવાલનો સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવો પડશે. અમુક ક્રિયાઓ અમુક એક જ વર્ગના હાથમાં રાખવાની પ્રથાને વગર-વિચારે વખોડવાને હું તૈયાર નથી. આ સવાલ હકનો નહિ હોય પણ કર્તવ્યનો હશે. અમુક કર્તવ્ય તેને માટે જરૂરી એવી લાયકાત ધરાવનાર કુશળ લોકોનો વર્ગ કરે એટલું જ આમાં છે.

જગત પર અસર

સ૦—મંદિરપ્રવેશ એ રાજ્યપ્રકરણમાં હરિજનોને મનાવી લેવાના એક ઉપાય તરીકે સૂચવવામાં આવે છે એમ મદ્રાસ હાઇકોર્ટના જજ શ્રી. શ્રીનિવાસ આયંગારે કહ્યું છે એ વિષે આપ શું માનો છો?

જ૦—શ્રી. શ્રીનિવાસ આયંગાર હાઇકોર્ટના જજ થયા ત્યારપહેલાંનો હું એમને ઓળખું છું. એટલે મંદિરપ્રવેશને રાજ્યપ્રકરણી સવાલ કરવાની કલ્પના પણ શી રીતે થાય એ મને નવાઈ પમાડે છે. હું તો એ સમજી જ શકતો નથી. જો હિંદુધર્મ બહારની દખલ વિના આ જુગજૂના કલંકને ધોઈ શકશે તો એનું શ્રેય જ થવાનું છે. અન્યધર્મીઓ તરત જ માનવા લાગશે કે હિંદુધર્મમાં કંઈ અજબ ચેતન ભરેલું છે. મને લાગે છે કે અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ એ હિંદુધર્મમાં એવો જબરદસ્ત સુધારો છે કે એની અસર આખા જગત પર પડ્યા વિના નહિ રહે. એ સવાલ ઉકેલવાની મારી પદ્ધતિ નિષ્ફળ નીવડે તો એ મારી હસ્તીની સંપૂર્ણ અવગણના થઈ ગણાશે.

સ૦—મદ્રાસ ધારાસભા સુધારાના બિલને નાપાસ કરે તો આપ શું કરો?

જ૦—એવી નિષ્ફળતાનો મને ભય નથી. જે ધારાસભાએ ડૉ. સુબ્બ-રાયનનો ઠરાવ પસાર કર્યો તે ચાલુ કાયદાના સુધારાનું બિલ રજૂ થાય તો તેને નાપાસ નહિ કરે. હું મારે માટે નિર્મેલા સમય પહેલાં મરી જઈશ એમ માનતો નથી.

મંદિરપ્રવેશ અને સત્યાગ્રહ

યરવડા મંદિર, તા. ૧૧-૧૧-૧૯૩૨

ભાઈશ્રી રાજભોજ,

તમને અને તમારી સાથે આવેલા મિત્રોને મળી શક્યો એથી મને બહુ આનંદ થયો. મારી સલાહ તમને ગમી એને સારુ આભારી છું. મારી પાકી ખાતરી છે કે જ્યાંસુધી પ્રજાનું બધું ધ્યાન ગુરુવાયુર પર એકાગ્ર થઈ રહ્યું છે ત્યાંસુધી મંદિરપ્રવેશ માટે સત્યાગ્રહ ન કરાય, તેમ કોઈથી અપવાસ પણ ન કરાય. તેમજ શ્રી. કેલપ્પનને ને મારે અપવાસ આદરવાની જરૂર પડે તો કોઈએ સહાનુભૂતિના અપવાસ કરવાનો વિચાર ન કરવો જોઇએ. પણ ગુરુવાયુરના મંદિરને વિષે બધી શક્તિ એકાગ્ર થઈ રહી છે ત્યાંસુધી સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખવાની મારી સલાહનો અર્થ એ નથી કે બીજાં મંદિરો ખોલાવવાનો બિલકુલ પ્રયત્ન ન કરવો. એ પ્રયત્ન તો અવિશ્રાંતપણે કરવાનો છે. પણ અત્યારે એ સવર્ણ હિંદુઓની પ્રતિજ્ઞાનો સવાલ છે. જ્યારે એમ ચોખ્ખું જણાય કે સવર્ણ હિંદુઓ હરિજનોને માટે મંદિરો ખોલાવવાને કંઈ જ કરવાના નથી ત્યારે હરિજનોને એનો વિચાર કરવાનો વખત આવશે. સદ્ભાગ્યે દરરોજ

* પૂનાના હરિજન આગેવાન શ્રી રાજભોજના કાગળનો જવાબ.

કોઈ ને કોઈ મંદિર હરિજનો માટે સ્વેચ્છાએ ખુલ્લું મુકાયાના સમાચાર આવે છે. અને મને મળતા અહેવાલો પરથી જણાય છે કે એ પ્રયાસો ચાલુ છે, જોકે અનશનસપ્તાહમાં હતો એટલા ઉત્સાહથી ચાલતા નથી. છતાં સવર્ણ હિંદુઓનું કામ સુગમ કરવાને હરિજનોએ બની શકે એટલે અંશે આંતરિક સુધારાનું—જેમકે સ્વચ્છતાના નિયમોના પાલન તથા મડદાલ માંસ અને દારૂના ત્યાગનું—કામ ઉપાડવું જોઈએ. આ વસ્તુઓ મેં તમારી સાથે વિસ્તારથી ચર્ચી છે.

હરિજન બાળકોને ધંધાના શિક્ષણની સગવડો અને લાયક હરિજન જુવાનોને શિષ્યવૃત્તિઓ આપવાની વાત શેઠ ઘનશ્યામદાસ બિરલા અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સંઘના બીજા સભ્યો મને મળવા આવશે ત્યારે એમની સાથે ચર્ચીશ.

મોહનદાસ ગાંધીના

વંદેમાતરમ

હરિજનોના પ્રશ્નો

[શ્રી. રાજભોજે તા. ૧૫મી નવેંબરે ગાંધીજીની મુલાકાત લઈ કેટલાક પ્રશ્નો પૂછેલા તે અને ગાંધીજીએ આપેલા ઉત્તરો નીચે આપ્યા છે.]

સત્યાગ્રહ ન કરાય

સ૦—હરિજનો ગમે તે ઉપાયે મંદિરોમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. ધારો કે સમજાવટ અને પરસ્પર સદ્‌ભાવની પદ્ધતિ નિષ્ફળ ગઈ તો હરિજનોએ સત્યાગ્રહ કરવો જોઇએ એમ આપ માનો છો ?

જ૦—અત્યારના સંજોગોમાં સત્યાગ્રહ જરાયે સલાહભરેલો કે જરૂરનો છે એમ હું માનતો નથી. અત્યારે બધો પુરુષાર્થ ગુરુવાયુરના પ્રશ્ન પર એકાગ્ર કરવો જોઇએ. હરિજનો અત્યારે તો સવર્ણો શું કરે છે તે નિહાળે. જો ગુરુવાયુરનું થશે તે બધાં નહિ તો ઘણાંખરાં મંદિરનું થવાનો સંભવ છે.

સ૦—પૂનાના પર્વતી મંદિરના પ્રવેશના બધા રસ્તા અજમાવાઈ ચૂક્યા છે. શ્રી. જમનાલાલ બજાજ અને શ્રી. કેળકર પણ પ્રયત્ન કરી ચૂક્યા છે. હવે આ કોકડું કેમ ઊકલે એ આપ બતાવશો ?

જ૦—પર્વતી મંદિર વિષેના તમારા પ્રયાસોની અને સત્યાગ્રહની મને ખબર છે. એને વિષે પણ હું તમને એ સલાહ આપું કે ગુરુવાયુરના સવાલનો એક

યા બીજી રીતે નિકાલ આવે ત્યાંસુધી રાહ જુઓ. દરમ્યાન તમે પર્વતી મંદિરના ટ્રસ્ટીઓ સાથે મસલત ચલાવી શકો છો ને લોકમત કેળવી શકો છો.

સ૦—હવે સરકારે આપને કશા પ્રતિબંધ વિના અસ્પૃશ્યતાનું કામ ચલાવવાની રજા આપી છે, તો આપને બહાર આવીને આ જ કાર્યમાં રોકાઈ જવામાં શો વાંધો છે?

જ૦—હું કોઈ પણ પ્રતિબંધ સાથે મારી મુક્તિ ન સ્વીકારું. પણ આ બાબતની ચર્ચા મારાથી ન કરી શકાય.

આગામી અપવાસ

સ૦—અમે છાપાંમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પત્રવ્યવહાર પરથી જાણ્યું છે કે આપે શ્રી. કેલપ્પનની સાથે અપવાસ કરવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો છે. ધારો કે કોઈ સવર્ણ કે હરિજન બીજા કોઈ પ્રસિદ્ધ મંદિર—કહો કે કાશીવિશ્વેશ્વર—ના સંબંધમાં બીજો અપવાસ કરવાનું જાહેર કરે તો એવી દરેક બાબતમાં આપ આપની જિંદગી હોડમાં મૂકવા તૈયાર થાઓ?

જ૦—મેં શ્રી. કેલપ્પનને વચન આપ્યું છે, એટલે ૧૯૩૩ ના જાન્યુઆરીની ૨૭ તારીખે તેમની સાથે અપવાસ આદરવાને હું વચનથી બંધાયેલો છું. જો બીજો કોઈ માણસ બીજા કોઈ મંદિરની બાબતમાં એવો અપવાસ આદરે તો તેના અપવાસમાં જોડાવાને હું પોતાને બંધાયેલો નથી માનતો. દરેક દાખલાના ગુણદોષની તપાસ કરવી પડે છે. અને કાર્યકર્તાઓએ ક્યાંય પણ પૂરેપૂરા વિચાર અને વાજબી કારણ વિના અપવાસ આદરવો ન ઘટે.

જાહેર કૂવાતળાવ

સ૦—જાહેર કૂવા કે એવાં બીજાં જાહેર નવાણો—જેવાં કે તળાવ વગેરે—નો ઉપયોગ સવર્ણ અને હરિજન બંને કરે એ બાબતમાં બંનેના ધર્મ અને ફરજો શું છે?

જ૦—હરિજનોને જાહેર કૂવાતળાવ વાપરવાનો સવર્ણોના જેટલો જ હક હોવો જોઇએ. જ્યાં મતભેદ હોય ત્યાં એ બાબતનો નિકાલ માંહોમાંહે સમજાવટ અને સલાહમસલતથી લાવવો જોઇએ.

સ૦—ધારાસભાઓ અને લોકલ બોર્ડો વગેરેએ કૂવા વગેરેના વાપરની બાબતમાં કરેલા ઠરાવોને વિષે એ મંડળોને યાદ દેવડાવવામાં આવે છે ને એનો અમલ કરવાને વીનવવામાં આવે છે છતાં તેઓ તેનો અમલ કરતાં નથી. આ લોકલ બોર્ડોને પોતે પસાર કરેલા ઠરાવોનો અમલ કરવા સમજાવવાનો કોઈ ઉપાય આપ સૂચવી શકશો ?

જ૦—આ બધી મુશ્કેલીઓ જેનો ઉકેલ ન આવતો હોય તે અખિલ ભારત અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સંઘના ધ્યાન પર લાવવી જોઇએ. હું તો મારાથી અહીં બેઠે બનશે તે કરીશ જ.

સ૦—જે જાહેર કૂવામાંથી હરિજનોને પાણી ભરવા દેવામાં ન આવતું હોય તેને વિષે સત્યાગ્રહ કરાય? અને સત્યાગ્રહ શકય ન હોય તો આ અન્યાય દૂર કરવાને બીજો શો ઇલાજ આપ અમને સૂચવશો ?

જ૦—જાહેર કૂવાના વાપર જેવી બાબતમાં જ્યાં ચોખ્ખો કાયદેસર હક હોય ત્યાં હરિજનો અદાલતોનું રક્ષણ લઈ શકે. પણ આ પદ્ધતિ દલિતવર્ગને મદદ કરનારી નથી. સબળા લોકો હમેશાં કાયદો ચુકાવશે કે તેનો અનાદર કરશે. તેથી મુખ્ય વાત સમાધાનની વૃત્તિ રાખીને સ્થાનિક લોકમતને આપણા પક્ષમાં લેવાની છે.

સ૦—દૃઢતાથી પણ અચૂકપણે અને ઉતાવળે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ કરવા માટે અખિલ ભારત અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સંઘ કયે ક્રમે પગલાં ભરશે? અને સંઘનું કામ આગળ વધારવા માટે અમારી શી ફરજ છે?

જ૦—શ્રી. બિરલા અને શ્રી. ઠક્કર આ સવાલ અને એના ઉકેલના

ઉપાયો વિષે મારી જોડે વાત કરવા પૂને આવવાના છે. તમારે સંઘની સાથે પૂરા દિલથી સહકાર કરીને તેને મદદ આપવી જોઇએ.

ધંધાની કેળવણી

સ૦—હરિજનોની એવી ઇચ્છા છે કે સંઘ બીજાં પ્રચાર કાર્યમાં નાણાં ખરચવાને બદલે હરિજનોને ચામડાં કેળવવાં, દોરડાં બનાવવાં વગેરે ધંધાની હિંદુસ્તાનમાં તેમજ પરદેશોમાં કેળવણી આપવાની બાબતને પ્રથમ સ્થાન આપે. એટલે આ વર્ગના વતી મારે આપને વિનંતિ કરવાની છે કે આ વિચારને ઉત્તેજન આપવાને આ દૃષ્ટિબિંદુ આપ આગ્રહપૂર્વક રજૂ કરશો. અમારી એવી પણ ઇચ્છા છે કે એવાં સંયુક્ત છાત્રાલયો ખોલાવાં જોઈએ જેમાં સવર્ણો અને હરિજનો સાથે રહી શકે.

જ૦—હરિજનોને ચામડાં કેળવવાં, ચામડાંનો સામાન બનાવવો, દોરડાં બનાવવાં વગેરે ધંધાનું શિક્ષણ હિંદુસ્તાનમાં તેમજ પરદેશોમાં લેવા માટે શિષ્યવૃત્તિઓ આપવામાં સંઘનાં કેટલાંક નાણાં ખરચવાની તમારી સૂચના મને ગમે છે. સવર્ણો અને હરિજનોનાં સંયુક્ત છાત્રાલયો ખોલવાની અને ચાલુ છાત્રાલયો હરિજનોને માટે ખુલ્લાં કરાવવાની તમારી સૂચનામાં પણ મારી સોએ સો ટકા સંમતિ છે. સંઘ આ બાબતમાં જરૂર પ્રયત્ન કરશે ને પોતાની લાગવગનો ઉપયોગ કરશે.

ગામડાંમાં પ્રચારકાર્ય

સ૦—આપને એમ નથી લાગતું કે શહેરોમાં જ્યાં લોકો જરાક પણ કેળવાયેલા ને ઉદાર મનના હોય છે ત્યાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણની હિલચાલ ચલાવવાને બદલે ગામડાંમાં જ ચલાવવી જોઇએ? ગામડાંની સ્ત્રીઓમાં પ્રચારકાર્ય કરવા માટે કેટલીક સ્ત્રીસેવિકાઓની જરૂર નથી?

જ૦—હા. અસ્પૃશ્યતાનિવારણની હિલચાલ પહેલી ગામડાંમાં જોશભેર ચલાવવી જોઇએ. પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લામાં અને કેટલાક પ્રાંતો તથા જિલ્લાઓમાં

આ જાતની હિલચાલ શરૂ થઈ ચૂકી છે. સ્ત્રીઓએ આ કામ કરવા માટે મોટી સંખ્યામાં નીકળી પડવું જોઇએ.

હરિજનો શું કરે ?

સ૦—આપના અપવાસની આપત્તિ ટાળવા માટે આ દોઢ મહિનામાં હરિજનોએ કયા કાર્યક્રમને અનુસરવું એની રૂપરેખા આપ આપશો ?

જ૦—આ બહુ સુંદર સવાલ છે ને બહુ મદદકર્તા નીવડશે. હરિજનો સામાન્ય સ્વચ્છતા કેળવે, મડદાલ માંસનો અને દારૂનો ત્યાગ કરે, બાળકોને નિશાળે મોકલે, પોતાનામાં જે અસ્પૃશ્યતા છે તે કાઢે, અને બીજા જે આંતરિક સુધારા શક્ય હોય તે કરે.

અસ્પૃશ્યતા ગુનો ગણાશે

સ૦—હિંદુસ્તાનના નવા રાજ્યબંધારણમાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણને એક મૂળ હક તરીકે દાખલ કરવાની જરૂર આપને લાગે છે ? એટલે કે જો કોઈ હિંદુને કોઈ પણ જાહેર સ્થળે અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે તો એને ફોજદારી ગુનો ગણવો એ યોગ્ય મનાશે ? વળી, એમ કરનારને પેલા માણસની ધાર્મિક લાગણી દૂભવ્યા માટે કાયદાની રૂએ સજા કરવી યોગ્ય મનાશે ? વખત આવ્યે રાષ્ટ્રીય મહાસભા આ સિદ્ધાંતને બંધારણમાં દાખલ કરવા તૈયાર થશે ને તે માટે પ્રયાસ કરશે ?

જ૦—અસ્પૃશ્યતાનિવારણને હિંદુસ્તાનના નવા રાજ્યબંધારણમાં મૂળ હક તરીકે અવશ્ય સ્થાન મળશે. હા, કોઈ પણ હિંદુને અસ્પૃશ્ય ગણવો એ ફોજદારી ગુનો ગણાવો જોઇએ. મહાસભા આ સિદ્ધાંતને બંધારણમાં દાખલ કરવા જરૂર તૈયાર થશે.

સ૦—૧લી જાન્યુઆરીથી એટલે કે આપનો અપવાસ શરૂ થાય તે દિવસથી હરિજનોએ પરિણામની પરવા કર્યા વિના પોતાના સમાનતાના હક ભોગવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ એમ આપ માનો છો ?

જ૦—પોતાના હેતુની સિદ્ધિ માટે હિંસાનો આશ્રય ન લેવાય એટલું તેમણે જોવું જોઇએ.

ધંધા ન છોડે

સ૦—જો હરિજનો જાજરૂ સાફ કરવાનું, મડદાં ઉપાડવાનું, જોડા સાંધવાનું વગેરે કામ કરવાની ના પાડે તો સવર્ણો તેમને સતાવે છે એ આપની જાણમાં છે. આ સંજોગોમાં આપ હરિજનોને શી સલાહ આપો ?

જ૦—પાયખાનાં સાફ કરવાં, મડદાં ઉપાડવાં, જોડા સાંધવા વગેરે કામો એકલા હરિજનોએ જ કરવાનાં છે એમ હું નથી માનતો. તેઓ આ જાતનું કંઈ પણ કામ કરવાની ના પાડનાર 'અસ્પૃશ્ય' છે એ કારણે તેમની સતામણી થયાના દાખલા સંઘના સ્થાનિક અધિકારીના ધ્યાન પર લાવવા જોઇએ.

સ૦—વર્ણાંતરભોજનો પરસ્પર પ્રેમ અને ભ્રાતૃભાવની ભાવનાથી ગોઠવાતાં હોય તો એ વિષેનો આપનો અભિપ્રાય જણાવશો ?

જ૦—વર્ણાંતરભોજનની સામે કોઇએ વાંધો ન ઉઠાવવો જોઇએ, પણ જેઓ એવાં ભોજનમાં આવવાની ના પાડે તેમના પર બળાત્કાર ન કરાય. પણ મારો મત એવો છે કે વર્ણાંતરભોજનને તમારા કાર્યક્રમનું અંગ બનાવવામાં ડહાપણ નથી.

સ૦—અત્યારના જે ધંધાઓને કારણે હરિજનો અસ્પૃશ્ય ગણાય છે તે ધંધા તેમણે છોડી દેવા જોઈએ એમ આપ માનો છો ?

જ૦—હરિજનોને પોતાના વેપારધંધા છોડી દેવાની સલાહ હું ન આપું.

મતગણતરી

સ૦—ગયે અઠવાડિયે આપને મળી ગયેલા કેટલાક લોકો પર એવી છાપ પડી કે ગુરુવાયુર મંદિરપ્રવેશના સવાલનો નિવેડો આવે તે પછી આપ આખા હિંદુસ્તાનનાં મંદિરોના ટ્રસ્ટીઓ પાસે હરિજનો માટે મંદિર ખોલાવવા માટે અપવાસ લંબાવશો. આ વાત ખૂબ ફેલાઈ છે. એ સાચી છે?

જ૦—ના. હું એમ કરું તો લોકમત ખળભળી ઊઠે ને મેં વિશ્વાસઘાત કર્યો ગણાય. આ અપવાસ પૂરો થાય ને ગુરુવાયુરનું મંદિર ઊઘડે તો બીજાં ઘણાં મંદિરો હરિજનો માટે ઊઘડવાનો ઘણો સંભવ છે, કેમકે ગુરુવાયુરનું મંદિર ઊઘડે એટલામાં તો ઘણું પ્રચારકાર્ય થયું હશે ને લોકમત પર એટલી બધી અસર થઈ હશે કે બીજા ટ્રસ્ટીઓ પોતાના વહીવટ નીચેનાં મંદિરો ખોલતાં બહુ આનાકાની કરે એવો સંભવ નથી. એથી ઊલટું બને તો પૂરેપૂરા વિચાર વિના અને સોએ સો ટકા વાજબી કારણ મળ્યા વિના હું અપવાસ ફરી ન આદરું. અત્યારે તો એટલું કહી શકું છું કે અસ્પૃશ્યતા-નિવારણના કાર્યક્રમના કોઈ અમુક અંગ વિષે એવો અપવાસ કરવાનો મારો વિચાર નથી."

* તા. ૨૬મી નવેંબરે 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'ના પ્રતિનિધિને ગાંધીજીએ આપેલી મુલાકાત.

સ૦—ગુરુવાયુર મંદિરની પડોશમાં ખરેખરી સ્થિતિ શી છે એ વિષે આપને કશી વિગતવાર માહિતી છે ખરી?

જ૦—એટલી માહિતી છે કે પડોશના જે સવર્ણ હિંદુઓ એ મંદિરમાં જવાની ટેવવાળા હતા તેમાંનો ઘણો જ મોટો ભાગ હરિજનોને પોતાના જેટલી જ છૂટથી મંદિરમાં દાખલ કરવાની તરફેણમાં છે. પણ મારી માહિતી સાચી નથી એવી શંકા ઉઠાવનારા કાગળો પણ મને મળ્યા છે. તેથી મેં એવી સૂચના કરી છે કે તરત જ મંદિરની આસપાસના દસ માઇલના ઘેરાવામાં વસતા સવર્ણ હિંદુઓની મતગણતરી મધ્યસ્થોની હાજરીમાં કરવામાં આવે. એક મધ્યસ્થ સુધારકો તરફથી ને એક સનાતની તરફથી હોય. જરૂર જણાય તો એક સરપંચ પણ નિમાય. આ સજ્જનો મતગણતરી પર દેખરેખ રાખે, જેથી કોઈના પર અઘટિત દબાણ ન મુકાય, એકને બદલે બીજો મત ન આપી જાય, કે એવી બીજી ચોરી ન થાય. પણ જો આ તાત્કાળિક મતગણતરીને પરિણામે એમ જણાય કે મને મળેલી માહિતી ખોટી છે, તો હું વિનાસંકોચે શ્રી. કેલપ્પનને એવી સલાહ આપીશ કે લોકમત હરિજનોના મંદિરપ્રવેશ માટે પૂરતો કેળવાયો નથી ત્યાંસુધી તેમણે અપવાસ મોકૂફ રાખવો.

મને મારો કે અસ્પૃશ્યતાને મારો

સ૦—હરિજનોના ઉદ્ધારમાં ગુરુવાયુરનો સવાલ ગૌણ છે. એ આજના રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનને ઢાંકી દે એ બરાબર છે?

જ૦—સવર્ણ હિંદુઓના કર્તવ્યની દૃષ્ટિએ ગુરુવાયુરનો સવાલ ગૌણ નથી. આ સંબંધમાં 'હરિજનોનો ઉદ્ધાર' એ શબ્દો અસ્થાને છે. મારા મત પ્રમાણે અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં હિંદુઓનું પ્રથમ કર્તવ્ય હરિજનોને બીજાઓ જેટલી જ છૂટથી મંદિરોમાં દાખલ કરવાનું છે. એ અર્થમાં ગુરુવાયુરનો સવાલ ગૌણ નથી.

સ૦—અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સંઘે હજુ હમણાં જ કામ શરૂ કર્યું છે. તેને દેશમાં પોતાનો પ્રભાવ પાડવાનો સમય મળે તે પહેલાં ગુરુવાયુરનો સવાલ ઉપાડવો એમાં સંઘને અન્યાય નથી?

જ૦—એ બોજો મેં સંઘને માથે મૂક્યો નથી. સંઘનો જન્મ થયો તે પહેલાંથી ગુરુવાયુરનો સવાલ પ્રજાની સામે છે. સંઘ તેને માટે જેટલું કરી શકે તેટલું તો કરે જ એવી અપેક્ષા રખાશે. પણ આપેલી મુદતમાં મંદિર ન

* તા. ૩જી ડિસેંબરે શ્રી પ્રેસના પ્રતિનિધિને ગાંધીજીએ આપેલી મુલાકાત.

ખૂલે તો આ કામમાં રસ ધરાવનાર કોઈ પણ મંડળ કરતાં સંઘનો જરાયે વધારે વાંક નહિ નીકળે.

સ૦—ગુરુવાયુરનું મંદિર ખાનગી માલિકીનું છે એમ સાબિત થાય તો? એથી આપની સ્થિતિ કંઈ બદલાય ખરી?

જ૦—હા, પૂરેપૂરી. જો મંદિર ખાનગી છે એમ સાબિત થાય તો અપવાસ નહિ થાય.

સ૦—દક્ષિણ ભારતના રૂઢિચુસ્ત લોકોનો હૃદયપલટો કરાવવાને હવે શું કરવું જોઇએ એમ આપને લાગે છે?

જ૦—સુધારકોએ પોતાની વાત પર મક્કમ રહીને રૂઢિચુસ્તો પ્રત્યે પૂરેપૂરો વિવેક બતાવવો જોઇએ, અને પોતે સુધારક થયા પહેલાં રૂઢિચુસ્તોના દળમાં જ હતા એ યાદ રાખવું જોઇએ.

સ૦—શંકરાચાર્ય અને બીજા ધર્માચાર્યો જેઓ અસ્પૃશ્યતાના પક્ષમાં છે તેઓ રૂઢિચુસ્તોના મત પર કાબૂ ધરાવે છે. એમને શું કરાય?

જ૦—સુધારકો લોકમત ફેરવવાને મથી રહ્યા છે, અને હું પોતે સુધારક તરીકે માનું છું કે લોકમત સુધારાના વિચાર તરફ વળ્યો છે. હું એક ક્ષણ પણ માનતો નથી કે હિંદુઓનો મોટો ભાગ આજે ધર્માચાર્યોની અસર તળે છે. ગામડાંમાં પણ એ જ સ્થિતિ છે. ગામડાંના લોકોને ફાવતી વાત હોય ત્યારે ધર્માચાર્યોનું સાંભળે છે, ને ફાવતી વાત ન હોય ત્યારે પોતાના વહેમોને સાંભળે છે. ધારો કે શંકરાચાર્ય એવો ફતવો કાઢે કે કોઈ પણ હિંદુએ દારૂ ન પીવો, તો એ કાગળનો કટકો જ થઈ પડશે. ધર્માચાર્યો સંયમના નિયમો પાળીને અને આગ્રહપૂર્વક પળાવીને પોતાની આગેવાની સિદ્ધ કરી શકે છે.

સ૦—આજની આપની નબળી તબિયતમાં આપ બીજો અપવાસ શી રીતે કરી શકશો?

જ૦—હું અપવાસ આદરું તે પહેલાં મારું શરીર બળવાન થાય એવી ઇચ્છા મારાથી રખાય જ નહિ. અપવાસને હું અંતર્યામીની પ્રેરણા માનું છું. શરીર નબળું હશે તો હું અપવાસ વધારે સારી રીતે આદરી શકીશ—એનો અર્થ એ કે વેદનાનો અંત વહેલો આવશે.

સ૦—જેમને આપને સારુ લાગણી છે એવાં કરોડોની વેદનાનું શું ?

જ૦—એ કરોડોને વેદના ઉપજાવવાનો તો એનો ઉદ્દેશ છે. જેમને મારે માટે જરાય પ્રેમ હોય તેઓ પોતાનો પ્રેમ એટલી સ્પષ્ટ અને સચોટ રીતે પ્રગટ કરે કે એ અમોઘ નીવડે. એનું પરિણામ એ આવશે કે હું જીવીશ અને અસ્પૃશ્યતા જશે. મારા જીવવાની આ શરત છે. સંગ્રામ મારી અને અસ્પૃશ્યતાની વચ્ચે છે. અસ્પૃશ્યતાનો સંહાર થાય કે મારો થાય—બેમાંથી એક અનિવાર્ય છે.

સત્યાગ્રહીનું અંતિમ શરણ

[ગાંધીજીએ ૩જી ડિસેંબરે જે અપવાસ કરેલો ને જેને કારણે આખા દેશમાં ભારે ચિંતા ફેલાઈ હતી તેનાં કારણો સમજાવતાં બીજે દિવસે એટલે તા. ૪થીએ ગાંધીજીએ છાપાંના પ્રતિનિધિઓને નીચેનું નિવેદન લખાવ્યું હતું.]

અપવાસનું મૂળ

અપવાસના મૂળ કારણ વિષે અને સરકારની ને મારી વચ્ચે જે ઘટનાઓ બની તેને વિષે મારે જે કહેવું હોય તે કહેવાની પરવાનગી ઇન્સ્પેક્ટર જનરલે મને આપી છે, છતાં તેમણે આપેલી છૂટનો પૂરો લાભ લેવાની મારી ઇચ્છા નથી. હું તમને જે બન્યું છે એનો સાર આપી દઈશ, જેથી તમારી અસ્વસ્થતા મટે ને મારી સ્થિતિ વિષે ગેરસમજ ન પેદા થાય.

તમે જાણીને રાજી થશો કે ગઈ કાલે મેં જે અપવાસ શરૂ કરેલો તે હમણાં અહીં આવતાં પહેલાં જ છોડ્યો છે. મારી સ્થિતિ અસાધારણ છે. જોકે મેં મારું હૈયું કઠણ કરી નાખ્યું છે, છતાં કેટલીક એવી વસ્તુઓ છે જેની મારા હૃદય પર બહુ જ તીવ્ર અસર થાય છે. મહત્ત્વની બાબતો વિષે મારા મનમાં તારતમ્ય નથી, અને મારામાં જેમ મોટા કામને સારુ પ્રાણાર્પણ કરવાની

શક્તિ છે તેટલી જ શક્તિ મારામાં સાથીના જીવનને સારુ મારા પ્રાણ પાથરવાની પણ છે. હવે આ બાબતમાં મારી સામે સવાલ એ હતો કે મારે એક પ્રિય સાથીને મરવા દઈને બેપરવાઈથી જીવવું કે એમની જિંદગી બચાવવાના પ્રયત્નમાં મારી જિંદગી જોખમમાં નાંખવી ?

આપ્પાસાહેબ પટવર્ધન જેમનું નામ મેં સાંભળ્યું કે છાપાંમાં આવી ચૂક્યું છે તેઓ રત્નાગિરી જેલમાં કેદી છે. તેઓ મારા પ્રિય સાથી છે. આપ્પાસાહેબ શુદ્ધ કુંદન છે. તે સોએ સો ટકા સત્યનિષ્ઠ છે. જેલના નિયમોમાંથી પસાર થઈને મારી પાસે ખબર આવ્યા કે આપ્પાસાહેબને હરિજનોની સેવા કરવી હતી તે તેમને ન કરવા દેવામાં આવી એટલા માટે તેમણે ઓછામાં ઓછો—કાયામાં પ્રાણ ટકી રહે એટલો જ ખોરાક લેવો શરૂ કર્યો છે. મેં સરકારને લખી શકાય એટલી સૌમ્યમાં સૌમ્ય ભાષામાં લખ્યું કે જો આપ્પાસાહેબને રાહત આપવામાં નહિ આવે તો જે વેદના ને હાડમારી તેઓ ભોગવી રહ્યા છે તે જ મારે પણ ભોગવવી પડશે. મેં કહ્યું કે મારે અપવાસ કરવો પડશે. હું જો એમને પડતા મૂકું તો હું હરિજનોને પણ પડતા મૂકી શકું. અને જે માણસ સાથીઓને પડતા મૂકે છે તેની ઝાઝી કિંમત નથી. મારે ટૂંકી નોટિસ આપવી પડી કેમકે મારી પાસે બીજો રસ્તો નહોતો. જોકે હું જાણું છું કે આપ્પાસાહેબ વજ્રછાતીના માણસ છે છતાં અતિઅલ્પ આહાર કરનારને જે વેદના ભોગવવી પડે તેની કલ્પના મને હતી, એટલે મારે ટૂંકી નોટિસ આપ્યા વિના છૂટકો નહોતો. મને કહેતાં આનંદ થાય છે કે મારો અપવાસ હું તોડી શક્યો એવા સંજોગો ઊભા થયા છે, છતાં એનો અર્થ એવો નથી કે આ પ્રકરણનો અંત આવ્યો છે. જેલખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર જેનરલ જેઓ અહીંયાં હતા તેઓ સરકાર જોડે મસલત ચલાવી રહ્યા છે ને બુધવારે સવારે કે તે પહેલાં સરકારનો નિર્ણય મેળવવાની આશા રાખે છે. એ નિર્ણય આવે ત્યાંસુધી મેં અપવાસ મોકૂફ રાખ્યો છે. પણ મને આશા છે કે મારે એ ફરી શરૂ નહિ કરવો પડે.

મારી શારીરિક સુખાકારીને વિષે તો હું કહું કે મારી સંભાળ અહીં રખાય છે તેના કરતાં સારી ક્યાંયે ન રાખી શકાય. અને કોઈ એમ ન માની લે કે સરકારને મારી જિંદગી વિષે જરાયે પરવા નથી કે તે મને જેલમાં મરેલો જોવા ઇચ્છે છે. મને છોડવાનો જ હોય તો મને મારી જિંદગીના પ્રમાણમાં પૂરેપૂરી તંદુરસ્તી સાથે છૂટેલો જોવાને સરકાર પ્રામાણિકપણે ઇચ્છે છે. પ્રસ્તુત બાબતમાં મેં બહુ જ નાની માગણી કરી હતી, પણ સરકારને કદાચ લાગ્યું હશે કે એ વધારાપડતી હતી. પણ મને લાગે છે કે તેઓ હવે આ નાજુક સ્થિતિ સમજશે ને માગેલી રાહત આપશે. અપવાસના સંબંધમાં બીજી બાબતો છે તેમાં ઊતરવું મને પસંદ નથી. સરકારની ને મારી વચ્ચે જે પત્રવ્યવહાર થયો છે તે સરકાર પ્રસિદ્ધ કરે તો બહુ જ સારું થાય, પણ એ હું એના પર જ છોડી દઉં છું.

અહિંસા અને અપવાસ

મને આશા છે કે મેં તમને જે કહ્યું એ પરથી તમારી ખાતરી થશે કે મેં મૂર્ખાઈથી, ઉતાવળે કે અણસમજમાં પગલું ભર્યું નથી. તમે મને ઓળખો છો એટલે આવો પ્રસંગ ફરી ઊભો થાય તો મારે આવી જ રીતે વર્તવું એમ તમે ઇચ્છશો. મારી પોતાની બાબતમાં તો કહું કે મેં વર્ણવ્યો એવે પ્રસંગે જો મારાથી બને એટલું બધું હું કરી ન છૂટું તો મારી નજરમાં મારી બધી કિંમત ઊતરી જાય ને હું પોતાને પામર પ્રાણી માનું. મારા જેવો માણસ જેને હિંસા કરવી નથી ને જેણે મન, વચન ને કર્મે અહિંસક રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે તેને માટે અંતિમ શરણ આત્મબલિદાનનું છે. મારા જેવા અલ્પ મનુષ્યને જે બુદ્ધિ ઈશ્વરે આપેલી છે તેના નિર્ણય પ્રમાણે આકરો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેને માટે પ્રાણ પાથરી દેવા એ મારું મોટામાં મોટું શસ્ત્ર છે. મારું જીવન આ રીતે અપવાસના અનેક પ્રસંગો પર રચાયેલું છે. એ પ્રાર્થનાનું ઉત્કટમાં ઉત્કટ રૂપ છે. એ જગતની આંખે હમણાંનું

બહુ ચડ્યું છે, પણ મારી પાસે તો એ ઘણાં વરસોથી છે. એ અવિચારી કર્મ નથી. એમાં કોઈના પર બળાત્કાર નથી. તે વ્યક્તિઓ પર તેમજ સરકાર પર દબાણ જરૂર આણે છે; પણ એમાં આપભોગના સ્વાભાવિક અને નૈતિક પરિણામથી વધારે બીજું કશું નથી. તે સૂતેલા અંતરાત્માને ઢંઢોળી જગાડે છે ને પ્રેમી હૃદયોને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. જેમને મનુષ્ય-સમાજનાં સ્થિતિ અને વાતાવરણમાં ધરમૂળના ફેરફાર કરાવવા હોય તેમને સમાજમાં ક્ષોભ ઉપજાવ્યા વિના ચાલતું નથી. આમ કરવાના બે જ રસ્તા છે—હિંસા અને અહિંસા. હિંસાનું દબાણ શરીરને લાગે છે, અને તે કરનાર ને ભોગવનાર બંનેનો અધઃપાત થાય છે. પણ અપવાસ દ્વારા જાતે કષ્ટ વેઠીને કરેલા અહિંસક દબાણની અસર સાવ જુદી જ રીતે થાય છે. જેની સામે તે તાકેલું હોય તેના શરીરને તે સ્પર્શ કરતું નથી પણ તેની નૈતિક શક્તિને સ્પર્શ કરીને તેને સબળ બનાવે છે.

મને લાગે છે અત્યારે આટલું બસ છે. કોણ જાણે મારે કેટલાયે અપવાસો કરવાના હશે ને તસુતસુ મોતે મરવાનું હશે! પણ એમ બને તો હું ઇચ્છું છું કે તમે મારા કાર્યને સારુ ગર્વિત થાઓ અને એ જડ માણસનું કાર્ય હતું એમ ન માનો. મારા જીવન પર ઘણે ભાગે બુદ્ધિનું રાજ્ય ચાલે છે, અને જ્યારે બુદ્ધિ નિષ્ફળ નીવડે છે ત્યારે એના પર બુદ્ધિથી મોટી શક્તિનું—શ્રદ્ધાનું રાજ્ય ચાલે છે.

વર્ણાંતર રોટીબેટીવહેવાર

[મિદનાપુર (બંગાળ) થી એક સજ્જને પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબમાં ગાંધીજીએ લખેલો કાગળ.]

તમારા પ્રાંતમાં હરિજનો માટે મંદિરો ખુલ્લાં મુકાય છે એ જોઇને હું રાજી થાઉં છું. અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાં વર્ણાંતર રોટીબેટીવહેવારનો સમાવેશ થવો જ જોઇએ એવું નથી. પણ સૌને હરિજનો સાથે જમવાની કે પરણવાની છૂટ છે. બીજા શબ્દોમાં, હરિજનોને તમામ બાબતોમાં બીજા હિંદુઓ જેટલો જ દરજ્જો મળવો જોઇએ. રોટીવહેવારનો અર્થ એક જ ભાણામાં જમવું એવો નથી. તેથી કોઇ નો જિવ્હારસ ખોરાકમાં ભળવાનો સવાલ જ રહેતો નથી.

હજુ આકરું તપ*

સ૦—આપની તબિયત કેવી છે?

જ૦—હું ચોવીસે કલાક અસ્પૃશ્યતાના કામમાં ગાળું છું. આઠે પહોર એનો જ વિચાર કરું છું, ને ઊંઘમાં મને સ્વપ્નાં પણ એનાં જ આવે છે.

સ૦—ગુરુવાયુરની શી ખબર છે?

જ૦—બહુ જ સારી. આજે ત્યાંથી એક કાગળ મળ્યો છે તેથી મને ઘણો આનંદ થયો છે. મતગણતરીનું કામ પાર પાડવાની સંપૂર્ણ તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. લગભગ ૩૦૦ સ્વયંસેવકો ઘેરઘેર જાય છે ને ત્રણ જાતના આંકડા ભેગા કરે છે: (૧) મંદિરપ્રવેશના પક્ષના મ્યુનિસિપલ મતદારો, (૨) તેના પક્ષના કે વિરોધી તમામ પુરુષો, (૩) તેના પક્ષની કે વિરોધી તમામ સ્ત્રીઓ. દરેક માણસને મત આપતા પહેલાં આખી સ્થિતિ સ્પષ્ટપણે સમજાવવામાં આવે છે.

સ૦—મતગણતરીનો નિર્ણય મંદિર ખોલવાની તરફેણમાં મળે પણ બીજી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય તો શું થશે?

* તા. ૫મી ડિસેંબરે 'ટાઈમ્સ ઑફ ઇંડિયા'ના પ્રતિનિધિને ગાંધીજીએ આપેલી મુલાકાત.

જ૦—કાયદાની કે બીજી જે જે મુશ્કેલી હોય તે દૂર કરવી પડશે. વકીલ મિત્રોએ એ કામ હાથમાં લીધું છે. મતગણતરી મારી તરફેણમાં હોય, ને એમ જણાય કે કાયદાની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાની રહી છે પણ તે બાંધી મુદતમાં દૂર કરી શકાય એમ નથી, તો આ ક્ષણે તો મને લાગે છે કે અપવાસ મુલતવી રાખવો પડશે.

સ૦—દક્ષિણ ભારતના એક છાપાએ લખ્યું છે કે મતગણતરી વિષે ગાંધીજીનું જે વલણ છે તે જોતાં તેમને બચાવવાનો એક જ ઉપાય એ છે કે લોકોએ મંદિરપ્રવેશની વિરુદ્ધ મત આપવા. પછી ગાંધીજીને લોકમત કેળવાતાં સુધી રાહ જોવી જ પડશે.

જ૦—એવી કોઈ પ્રપંચજાળથી મને લોકો ન બચાવી શકે. મને લોકો ઠગવા માગે તો મારી પાસે તેનોયે ઉપાય છે, નથી એમ નહિ.

સ૦—એવો તે શો ઉપાય ?

જ૦—શરતી અપવાસ કરતાંયે વધારે આકરો ઉપાય.

આસપાસ બેઠેલા સૌ ખડખડ હસ્યા, અને એક જણે પૂછ્યું: ગયા અપવાસથી વધારે આકરો ઉપાય વળી કેવો હોઈ શકે ?

ગાંધીજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું: શરતી અપવાસ કરતાં વધુ આકરો ઉપાય બિનશરતી અનશન. આજસુધી તો અમુક વસ્તુ થાય નહિ ત્યાંસુધી હું અપવાસ કરીશ એમ મેં કહ્યું છે. પણ તમે કહો છો તેમ લોકો મને છેતરે છે એવી મારી ખાતરી થાય તો મને જીવવામાં કશો રસ ન રહે એવું બને, અને હું કદાચ જાહેર કરુંયે ખરો કે હવે મારું સદાનું અનશન છે, અથવા તો કહું કે ૩૦ દિવસના અપવાસ છે—જેમ મેં દિલ્લીમાં ૨૧ દિવસના બિનશરતી અપવાસ જાહેર કર્યા હતા તેમ! પણ લોકો મને સારી રીતે ઓળખે છે, એટલે છેતરીને મને બચાવવાનો ઉપાય તેઓ કદી નહિ લે એ વિષે મને શંકા નથી.